

CENTRUL DE DREPT
AL FEMEILOR

*Promovând împreună drepturile femeilor
Advancing women's rights together*

Suedia
Sverige

GHID DE BUNE PRACTICI

PENTRU ANGAJAȚII SISTEMULUI PENITENCIAR

ASIGURAREA RĂSPUNSULUI LA
NEVOILE SPECIALE ALE FEMEILOR
AFLATE ÎN DETENȚIE

CHIȘINĂU, 2019

GHID DE BUNE PRACTICI

PENTRU ANGAJAȚII
SISTEMULUI
PENITENCIAR

ASIGURAREA RĂSPUNSULUI LA
NEVOILE SPECIALE ALE FEMEILOR
AFLATE ÎN DETENȚIE

CHIȘINĂU, 2019

Prezentul **Ghid de Bune Practici** a fost elaborat de către Centrul de Drept al Femeilor în parteneriat cu Administrația Națională a Penitenciarelor (ANP) în cadrul proiectului „*Sporirea accesului la justiție, asistență juridică și sprijin psihologic pentru femeile în detenție*”, implementat cu sprijinul financiar oferit de Guvernul Suediei.

Autori:

Arina ȚURCAN, avocată, A.O. Centru de Drept al Femeilor.

Victoria CAPTARI, psiholog, A.O. Institutul pentru Familie și Inițiative Sociale.

Lucrul echipei de specialiști asupra ghidului a fost coordonat de:

Iuliana CUREA, șefa Direcției Generale de Detenție, Administrația Națională a Penitenciarelor.

Natalia VÎLCU, Directoare executivă, Centrul de Drept al Femeilor.

Eleonora GROSU, Coordonatoare programe, Centrul de Drept al Femeilor.

Descrierea CIP a Camerei Naționale a Cărții

Mulțumiri speciale

Elaborarea prezentului Ghid a fost posibilă grație curajului de care au dat dovadă femeile deținute, care au împărtășit experiența lor de până și în timpul detenției și care au pledat pentru acordarea mai multor drepturi femeilor private de libertate și oferirea serviciilor și programelor de suport, pentru a le îmbunătăți situația. În ghid au fost folosite relațiile femeilor deținute.

Cuvinte de mulțumire le sunt aduse angajaților **Administrației Naționale a Penitenciarelor (ANP)** și ai **Penitenciarului Nr. 7-Rusca** pentru deschidere, sprijin și implicare în realizarea proiectului și facilitarea accesului în penitenciar a echipei Centrului de Drept al Femeilor pe toată durata proiectului.

Exprimăm mulțumiri speciale și aprecieri echipei de implementare a proiectului constituită din avocați, psihologi, practicieni cu o experiență avansată și o solidă baza de cunoștințe teoretice, prin a căror simbioză, lucru în echipă și angajament a fost posibilă implementarea proiectului în Penitenciarul Nr. 7-Rusca în perioada anilor 2017–2019.

Cuvinte de mulțumire pentru efort și contribuție valoroasă în dezvoltarea și implementarea programelor și serviciilor de sprijin pentru femeile deținute sunt aduse pentru: Sergiu Toma, psiholog, IFIS, Victoria Captari, psiholog, IFIS, Cristina Balan, psiholog IFIS, Arina Țurcan, avocată, CDF, Violeta Andriuta, avocată, CDF.

Punctele de vedere și opiniile exprimate în această publicație sunt responsabilitatea exclusivă a autorilor și nu reflectă neapărat punctele de vedere ale donatorilor.

Toate drepturile rezervate. Conținutul acestei publicații poate fi folosit în scopuri educaționale sau în alte scopuri necomerciale fără acordul prealabil al ANP sau CDF, cu condiția indicării sursei de informație.

Cuprins

Introducere	6
CAPITOLUL I.	
FEMEILE ÎN DETENȚIE	10
Femeile private de libertate: statistici la nivel global și național	12
Accesul la justiție: provocări la diferite etape ale interacțiunii cu sistemul justiției penale	14
Provocări la etapa reținerii	17
Provocări la etapa aplicării arestului preventiv	22
Provocări la etapa executării pedepsei	23
CAPITOLUL II.	
STANDARDE INTERNAȚIONALE	27
Standarde internaționale în contextul protecției drepturilor femeilor	27
Standarde internaționale în contextul protecției drepturilor femeilor private de libertate și abordării nevoilor lor speciale	30
CAPITOLUL III.	
NEVOILE SPECIALE ALE FEMEILOR ÎN DETENȚIE	36
Factori care determină vulnerabilitatea sporită a femeilor private de libertate	37
Efectele negative ale izolării fizice, psihice și sociale	40
Siguranță și securitate	44
Acces la servicii de asistență juridică	48

Respectarea nevoilor de igienă și de sănătate ale femeilor	50
Servicii de protecție și îmbunătățire a sănătății mintale: abordări organizaționale pentru prevenirea suicidului și automutilării	54
Practici bune pentru a sprijini contactul cu lumea exterioară și a menține relațiile cu familia	59
Abordăm nevoile grupurilor de femei cu vulnerabilitate sporită	65
Femei însărcinate și femei cu copii în detenție	66
Femei cu nevoi de asistență medicală mintală	71
Alte grupuri cu risc sporit	74
CAPITOLUL IV.	
PREGĂTIREA PENTRU ELIBERARE A FEMEILOR	77
Resurse	83

Introducere

„Mai sunt încă multe de făcut pentru a identifica și a aborda căile ce duc la încarcerarea femeilor, pentru a stabili condiții mai bune, mai sigure și mai sensibile la dimensiunea de gen, pentru a reduce consecințele negative ale detenției femeilor și numărul de femei private de libertate din întreaga lume.”

Rashida Manjoo, Raportor special privind violența împotriva femeilor, cauzele și consecințele acesteia¹

În plan internațional se constată o creștere alarmantă a numărului de femei în detenție. Deși, în medie, femeile reprezintă între 6 – 8% din deținuți, potrivit ediției din 2019 a raportului „Tendențele globale ale închisorilor”, populația feminină în ultima perioadă a înregistrat o creștere alarmantă. Astfel, numărul femeilor private de libertate a crescut cu 53% în perioada anilor 2000–2017, dublu față de numărul bărbaților, care a înregistrat o creștere de 18%².

Datele statistice la nivel global estimează că există mai mult de 714.000³ de femei și fete private de libertate în 219 penitenciare din diferite țări. Aceste cifre sunt mai mari, deoarece datele pentru 5 țări lipsesc, iar datele pentru China sunt incomplete. Cercetările demonstrează că multe femei sunt condamnate pentru infracțiuni non-violente și infracțiuni legate de droguri și nu prezintă un risc pentru societate. Totodată, recunoscând impactul negativ al detenției femeilor, aspirațiile mondiale sunt orientate spre

-
- 1 Raportorul special privind violența împotriva femeilor, cauzele și consecințele acesteia, Căi, condiții și consecințe ale încarcerării pentru femei, Adunarea Generală a ONU, 2013, https://digitallibrary.un.org/record/758207/files/A_68_340-EN.pdf.
 - 2 Global Prison Trends 2019, <https://www.penalreform.org/resource/global-prison-trends-2019/>.
 - 3 Walmsley, Roy Institute for Criminal Policy Research, World Female Imprisonment List, 4th edition, 2017, p. 2. http://www.prisonstudies.org/sites/default/files/resources/downloads/world_female_prison_4th_edn_v4_web.pdf.

atingerea unui scop comun: de a îmbunătăți situația femeilor private de libertate, a copiilor acestora și a comunităților din care provin.

Femeile private de libertate sunt cele mai neglijate, neînțelese și nevăzute din societate. Este regretabil, dar nici sistemul de justiție penală și nici sistemul penitenciar nu țin pasul pentru a răspunde acestor nevoi speciale ale femeilor private de libertate, diferite de cele ale bărbaților.

De ce este nevoie de abordări diferite pentru femei? De ce sunt necesare condiții, tratament sau programe speciale?

Pentru a veni cu un răspuns, este important de analizat și de cumulat mai multe date cu privire la situația specifică a femeilor în procesul de înfăptuire a justiției.

În 2010, la Adunarea Generală a ONU, 193 de state membre ale ONU au adoptat în unanimitate **Regulile Națiunilor Unite pentru tratamentul femeilor deținute și măsuri neprivative de libertate pentru femeile infractoare (Regulile de la Bangkok)**. Regulile de la Bangkok completează Ansamblul de reguli minime ale Națiunilor Unite pentru tratamentul deținuților (Regulile Nelson Mandela)⁴ și Regulile standard minime ale Organizației Națiunilor Unite privind elaborarea măsurilor neprivative de libertate (Regulile de la Tokyo)⁵.

Cele 70 de Reguli oferă îndrumări cuprinzătoare factorilor de decizie, legiuitorilor, autorităților respective și personalului din penitenciare în vederea reducerii numărului de cazuri de detenție inutilă a femeilor și asigurării răspunsului la necesitățile speciale ale femeilor aflate în detenție.

„...În scopul implementării în practică a principiului de nediscriminare conținut în regula 6 a Regulilor minime standard pentru tratamentul deținuților, se vor lua în considerare nevoile speciale ale femeilor private de libertate la aplicarea în practică a acestor reguli. Întâmpinarea acestor nevoi

4 Rezoluția A/RES/70/175 adoptată de Adunarea Generală la 17 decembrie 2015.

5 Rezoluția 45/110 adoptată de Adunarea Generală la 14 decembrie 1990.

speciale pentru satisfacerea atingerii principiului egalității substanțiale de gen nu va fi considerată ca tratament discriminatoriu.”

Regula 1, Regulele de la Bangkok⁶

Până la adoptarea Regulilor de la Bangkok, standardele internaționale nu reflectau în mod corespunzător nevoile speciale ale fetelor și femeilor în ceea ce privește condițiile de detenție și alternativele la pedeapsa cu închisoarea. Existența unor standarde a permis mai multor țări să-și alinieze eforturile, ca să realizeze schimbări legislative și de politici, să elaboreze proceduri relevante pentru a îmbunătăți situația femeilor private de libertate și a copiilor acestora. Mai cu seamă punerea în aplicare a multor reguli nu necesită resurse suplimentare, fiind suficientă adoptarea unor atitudini sensibile la dimensiunea de gen și a unor practici corespunzătoare.

„...Întregul personal desemnat să lucreze cu femeile private de libertate va beneficia de instruire despre nevoile specifice în ceea ce privește genul și drepturile omului ale femeilor private de libertate.”

Regula 33, Regulele de la Bangkok

Prezentul Ghid de bune practici a fost elaborat cu scopul consolidării capacității de răspuns a angajaților sistemului penitenciar la nevoile speciale ale femeilor și fetelor private de libertate.

Ghidul de bune practici va contribui la:

- Sensibilizarea personalului din sistemul penitenciar și a altor actori-cheie în ceea ce privește nevoile femeilor și fetelor în conflict cu legea, a impactului detenției femeilor asupra familiei și asupra întregii societăți;
- Creșterea cunoștințelor și competențelor angajaților sistemului penitenciar în vederea asigurării respectării drepturilor femeilor și fetelor aflate în detenție și a nevoilor lor speciale;

6 Regulele ONU pentru tratamentul femeilor deținute și măsurile neprivative de libertate (Regulele de la Bangkok) adoptate prin Rezoluția 65/229 din 21 decembrie 2010.

- Cunoașterea standardelor și practicilor internaționale, în special a Regulilor de la Bangkok, promovarea și aplicarea acestor standarde la nivel național.

Prezentul Ghid poate fi utilizat de către reprezentanții sistemului de justiție penală, factorii de decizie, managerii penitenciarelor, personalul din instituțiile penitenciare, membrii organizațiilor neguvernamentale, profesioniști și alte persoane interesate sau active în domeniul justiției penale și al reformei sistemului penitenciar, atât în calitate de manual de formare, cât și de document de referință pentru identificarea gradului de aliniere la standardele internaționale. Sperăm ca informația prezentată să inspire buna practică și modificarea politicilor în domeniu, pentru a îmbunătăți situația femeilor și a fetelor aflate în detenție, precum și a copiilor lor.

CAPITOLUL I. FEMEILE ÎN DETENȚIE

Parcursul unei femei până la momentul infracțiunii este determinat de mai mulți factori. Referindu-ne la acești factori, un aspect important care urmează a fi analizat este **statutul femeii în societate**.

În majoritatea societăților, femeile au o putere redusă, mai puține privilegii și drepturi. Diferențele stabilite dintre femei și bărbați au tendința de a atribui o mai mare importanță și valoare activităților și caracteristicilor asociate cu ceea ce este masculin, producând astfel relații inegale de putere. De fapt, nu diferențele fizice sunt cele care definesc condițiile inegale, dar normele și valorile sociale. Stereotipurile de gen sunt sisteme organizate de credințe și opinii tipizate în funcție de sex, prin roluri de gen, stereotipuri ce transmit așteptările societății față de femei și bărbați, iar cei care le încalcă sunt sancționați de societate. Astfel, inegalitățile de gen, asimetriile, sunt construite social, fiind generate și susținute prin mecanisme socio – culturale conservatoare, care mențin rolurile tradiționale și stereotipurile de gen, restricționând alegerile, oportunitățile, dezvoltarea și participarea femeilor la viața socială și profesională⁷. Teoriile sociologice clarifică acest dezechilibru de putere între femei și bărbați și susțin că violența împotriva femeilor își are rădăcinile în acest dezechilibru. Violența împotriva femeilor este numită și **violența în bază de gen** datorită faptului că apare din cauza rolului de subordonare a femeilor în societate și pentru că „violența este direcționată împotriva femeii pentru că este o femeie și afectează femeile în mod disproporționat.”⁸

7 Raportul Femina. Cercetarea națională asupra discriminării de gen pe piața muncii din România, București 2011.

8 Convenția privind eliminarea tuturor formelor de discriminare împotriva femeilor (CEDAW), Recomandarea Generală 19, Articolul 3.

De altfel, violența împotriva femeilor, care reprezintă atât cauza, cât și consecința inegalității între femei și bărbați în societate, este recunoscută ca fiind un alt factor care determină femeile să comită infracțiuni, fapt confirmat inclusiv de Raportorul special privind violența împotriva femeilor, cauzele și consecințele acesteia⁹. Studiul antropologic realizat în Penitenciarul nr. 7-Rusca a ilustrat că din cele 129 de femei aflate în detenție supuse violenței în familie înainte de condamnare, 109 femei au fost condamnate pentru infracțiuni cu caracter violent săvârșite fie împotriva soților/concubinilor, fie împotriva unuia dintre părinți¹⁰. Un alt studiu ilustrează că din numărul total de femei condamnate pentru omorul persoanei apropiate, 67% au fost abuzate de victima infracțiunii săvârșite de ele¹¹. Cercetând căile prin care femeile ajung să comită infracțiuni, s-a constatat că foarte multe deținute au fost expuse abuzurilor pe parcursul vieții, iar o infracțiune violentă, de cele mai multe ori, este săvârșită împotriva partenerului violent.

Studiul *Guttentag and Secord*¹² demonstrează că femeile care se căsătoresc devreme și nasc rapid copii își reduc automat accesul la studii și, prin urmare, la independență și statut, fapt care sporește riscul de comitere a unei infracțiuni. De obicei, infracțiunile, în acest caz, se datorează necesității de eliberare de un partener abuziv, dorința de a-și demonstra propria valoare sau din necesitatea de a obține un venit suplimentar pentru îngrijirea copiilor. Totodată, femeile fără studii superioare au șanse mai mici în obținerea unui post de muncă bine plătit, factor care transcende din educațional în economic.

9 Raportorul special privind violența împotriva femeilor, cauzele și consecințele acesteia, Căi, condiții și consecințe ale încarcerării pentru femei, Adunarea Generală a ONU, 2013, https://digitallibrary.un.org/record/758207/files/A_68_340-EN.pdf.

10 Eudochia Saharneau, Tatiana Margarint, *Violența în familie și femeile din Penitenciarul de la Rusca: Trecut, Prezent, Viitor. Studiu antropologic*, Universitatea de Stat din Moldova, Misiunea norvegiană de experți pentru asigurarea supremației legii (NORLAM), 2016.

11 State of New York, Department of Correctional Services, „Female homicide commitments: 1986 vs. 2005” (July 2007).

12 Guttentag M., Secord P. F., *Too Many Women? The Sex Ratio Question*, University of Houston, Texas, SAGE Publications, 1983.

Majoritatea femeilor deținute au vârsta de 30–40 de ani, sunt fără calificare, muncitoare și neangajate la data arestării. Infracțiunile pentru care sunt condamnate sunt infracțiuni cunoscute drept *infracțiuni ale sărăciei*, adică infracțiuni nonviolente contra proprietății sau legate de droguri. Întrucât un număr mare de femei au la întreținere copii sau alte persoane dependente, acestea comit crime pentru a-și întreține familia. În afacerile cu droguri, femeile sunt deseori implicate de rude sau parteneri bărbați în calitate de curier, pentru sume foarte mici.

De remarcat că, în marea majoritate a cazurilor, femeile private de libertate nu prezintă pericol social și nu ar trebui să fie private de libertate. Deși toate persoanele care trăiesc în sărăcie se confruntă cu provocări, în cazul femeilor, provocările sunt determinate de factori direct legați de gen. Pentru a înțelege cele mai frecvente infracțiuni și contravenții comise de femei, este necesar a colecta date dezagregate în funcție de gen, pentru o analiză mai amplă.

Femeile private de libertate: statistici la nivel global și național

„Soluție este pentru orice. Nu e drept să pui o persoană în cușcă, să o încarci, să o tratezi ca pe un animal și apoi să o scoți din nou din cușcă nepregătită... E ceva cu adevărat greșit în lumea noastră, că permitem așa ceva în societatea noastră.”

Mărturia unei deținute

Conform raportului *Nivelul infracționalității în Republica Moldova în anul 2018*¹³, femeile reprezintă 8,3% (1160) din numărul total de 13,927 de

¹³ <http://statistica.gov.md/newsview.php?l=ro&idc=168&id=6268>.

persoane care au comis infracțiuni și 6,6% (785) din numărul total de 11,878 de persoane condamnate.

În cazul femeilor, datele statistice relevă o situație constantă în perioada anilor 2010–2017. Astfel, în anul 2010 au fost condamnate 719 femei, în 2011 – 722, în 2012– 590, în 2013 – 617, în 2014 – 639, în 2015 – 721, în 2016 – 637, în anul 2017– 625, și în 2018 – 785 de femei. Deși în anul 2018 remarcăm o creștere a numărului de femei condamnate, numărul de femei în penitenciare este relativ constant, datorită faptului că mai multe femei sunt condamnate cu suspendarea condiționată a executării pedepsei. În 2018, condamnarea cu suspendarea condiționată a executării pedepsei a fost stabilită pentru 35 la sută din femei, comparativ cu 23 la sută din bărbați.

Datele statistice arată că în Republica Moldova bărbații sunt implicați mai mult în săvârșirea infracțiunilor în domeniul transporturilor, în huliganism, iar femeile – în săvârșirea furturilor, escrocheriilor și infracțiunilor legate de droguri. În același timp, trebuie să menționăm că în anul 2018, s-a majorat numărul cazurilor de violență în familie (+6,1%). În urma violenței în familie au suferit 778 de persoane, 72% din victime fiind femei. *Femeile, comparativ cu bărbații, încalcă legea la o vârstă mai înaintată și sunt implicate în comiterea infracțiunilor grave în proporție de 21,4% din totalul femeilor, comparativ cu 18,6% din bărbați.*

„...În toate cazurile posibile și aplicabile, se vor implementa modalitățile alternative la detenția femeilor delincvente, cum sunt măsurile de diversificare și alternative la detenția prejudiciară și ispășirea sentinței de condamnare”.

Regula 58, Regulile de la Bangkok¹⁴

Practicile internaționale recomandă autorităților judiciare, în situațiile în care privarea de libertate a femeilor determină perturbări grave în viața lor familială, să ia în considerare posibilitatea sancțiunilor alternative încarcerării, în

¹⁴ Regulile ONU pentru tratamentul femeilor deținute și măsurile neprivative de libertate numite (Regulile Bangkok).

special în ce privește mamele, în cazul în care pedeapsa este mică, iar riscul pentru securitatea publică este redus. Sistemele de aplicare a legii „doar prin reprimare” sunt ineficiente sau chiar contraproductive. Este necesar să se încurajeze bunele practici care există în diferite state, în special în țările scandinave, care preferă sancțiunile alternative, îngrijirea medico-socială a deținuților și pregătirea pentru reintegrare prin sisteme de închisori deschise. Este recomandată elaborarea unor studii fundamentale și aplicative, care ar permite dezvoltarea unor strategii, planuri și programe de prevenire a intrării femeilor în conflict cu legea, dar și de reabilitare a celor aflate în detenție, pentru a preveni recidiva.

Accesul la justiție: provocări la diferite etape ale interacțiunii cu sistemul justiției penale

Femeile în conflict cu legea se confruntă cu abordări stereotipizate și discriminare pe criteriu de gen și statut de deținute în procesul de interacțiune cu sistemul de justiție, dar și în comunitate.

Adoptarea Legii nr. 121 privind asigurarea egalității¹⁵ a constituit un pas important în prevenirea discriminării de gen. Dar, în pofida acestor reglementări, progresul în domeniul eliminării discriminării și asigurării egalității de gen se lasă așteptat. Egalitatea de gen este înțeleasă eronat de către locuitorii din Republica Moldova¹⁶: 43,0% din bărbați și 33,8% din femei consideră că acordarea drepturilor pentru femei înseamnă că bărbații au de pierdut, iar 46,5% dintre bărbați și 37,0% dintre femei cred că atunci când femeile obțin drepturi, ele iau drepturile bărbaților. 14,2% din populație consideră

¹⁵ Legea nr. 121 cu privire la asigurarea egalității, publicată în M. O. nr. 103 din 29.05.2012.

¹⁶ Studiul „Bărbații și egalitatea de gen în Republica Moldova”, elaborat în baza metodologiei IMAGES, Centrul de Drept al Femeilor, Chișinău, 2015.

că fostele deținute cel mai frecvent sunt discriminate/nedreptățite în Republica Moldova¹⁷.

Miturile despre femeile în conflict cu legea și despre detenție în general, etichetele puse femeilor condamnate, constituie un factor de revictimizare și un blocaj în asistența și reabilitarea acestora. Violența împotriva femeilor este adesea încorporată și susținută de valori sociale, modele și practici culturale. Sistemul de justiție penală și legiuitorii nu sunt imuni la aceste valori și, prin urmare, nu au tratat întotdeauna violența împotriva femeilor cu aceeași gravitate ca și alte tipuri de violență. De cele mai multe ori, discriminarea are la bază stereotipurile și prejudecățile existente în societate cu referire la anumite persoane (de ex., femeile condamnate la o pedeapsă cu închisoarea nu sunt mame bune, etc.)

Discriminarea este orice deosebire, excludere, restricție ori preferință în drepturi și libertăți a persoanei sau a unui grup de persoane, precum și susținerea comportamentului discriminatoriu bazat pe criterii reale, stipulate de lege sau pe criterii presupuse¹⁸.

Legea nr. 121 din 25.05.2012 cu privire la asigurarea egalității interzice orice formă de discriminare în toate sferele vieții, inclusiv politică, economică, socială, culturală, fără deosebire de rasă, culoare, naționalitate, origine etnică, limbă, religie sau convingeri, sex, vârstă, dizabilitate, opinie, apartenență politică sau orice alt criteriu similar. Legea nr. 121 din 25.05.2012 indică și mecanismul național de protecție împotriva discriminării.

Pentru a proteja femeile în conflict cu legea împotriva discriminării, condamnatele urmează a fi informate despre mecanismul de protecție împotriva discriminării. Astfel, persoana care se consideră victimă a discriminării poate depune o plângere la **Consiliul pentru Prevenirea și Eliminarea Discriminării și Asigurarea Egalității**, prin care va solicita constatarea discriminării.

¹⁷ Fenomenul discriminării în Republica Moldova: percepția cetățeanului. Sondaj sociologic, Chișinău, 2014.

¹⁸ Art. 2 din Legea nr. 121 din 25.05.2012 cu privire la asigurarea egalității, publicată în M. O. nr. 103 din 29.05.2012.

Plângerea trebuie să conțină o descriere a încălcării dreptului persoanei, momentul în care a avut loc această încălcare, faptele și eventualele dovezi care susțin plângerea, numele și adresa persoanei care o depune. Plângerea poate fi depusă la Consiliu **în termen de un an** de la data săvârșirii faptei sau de la data la care se putea lua cunoștință de săvârșirea ei. Omiterea termenului de un an va constitui temei de respingere a plângerii pe motiv de înaintare tardivă (întârziată).

Plângerea la Consiliul pentru Prevenirea și Eliminarea Discriminării și Asigurarea Egalității poate fi depusă de persoanele interesate (de ex., victima discriminării), de sindicate și de asociațiile obștești care activează în domeniul promovării și protecției drepturilor omului.

Plângerea se depune prin orice mijloc legal (poștă, fax, e-mail) după cum urmează:

Personal: inclusiv în timpul orelor de audiență ale membrilor Consiliului pentru Prevenirea și Eliminarea Discriminării și Asigurarea Egalității, cu înscrierea în prealabil la numărul de telefon **(022) 212 809**.

Adresa Consiliului pentru Prevenirea și Eliminarea Discriminării și Asigurarea Egalității: mun. Chișinău, bd. Ștefan cel Mare și Sfânt nr. 180. of. 400.

Fax: (022) 212 812

E-mail: info@egalitate.md.

Multe dintre femeile în conflict cu legea nu cunosc sau nu sunt informate despre dreptul la asistență juridică gratuită garantată de stat până la momentul reținerii sau punerii sub învinuire. În unele cazuri, experiențele negative de interacțiune cu avocații ce prestează asistență juridică garantată de stat determină prezența neîncrederii față de calitatea asistenței juridice gratuite garantate de stat, care, în opinia beneficiarelor, de multe ori, este formală.

Femeile în conflict cu legea urmează a fi informate cu referire la drepturile lor, măsurile de protecție și serviciile pe care le pot accesa de la stat și de la ONG-uri.

Important! În situația în care o persoană nu este mulțumită de prestația avocatului ce oferă asistență juridică garantată de stat, aceasta este în drept să depună o cerere în adresa Coordonatorului Oficiului Teritorial al Consiliului Național de Asistență Juridică Garantată de Stat, prin care să solicite înlocuirea avocatului, indicând motivul pentru care dorește să fie asistată de un alt apărător. Datele de contact și numele Coordonatorilor Oficiilor Teritoriale ale Consiliului Național de Asistență Juridică Garantată de Stat pot fi găsite pe pagina web: <http://www.cnajgs.md> în secțiunea *Oficii Teritoriale*. Persoana poate să indice numele avocatului pe care îl solicită. Lista avocaților ce prestează asistență juridică gratuită garantată de stat poate fi consultată pe pagina web: <http://www.cnajgs.md> în secțiunea *Persoane autorizate*.

Provocări la etapa reținerii

Reținerea este o măsură de constrângere, care constă în limitarea temporară a libertății persoanei, în situații excepționale, pentru asigurarea bunei desfășurări a procesului penal sau contravențional. Condițiile și temeiurile care permit reținerea sunt reglementate în art. 166 CPP¹⁹. Termenul reținerii persoanei nu poate depăși 72 de ore, în cazul persoanelor adulte și 24 ore în cazul minorilor. Derogări în sensul depășirii acestui termen nu sunt admise. Termenul reținerii este calculat din momentul privării de libertate de facto. Constituția Republicii Moldova, Codul de procedură penală, Codul contravențional, precum și alte legi speciale prevăd dreptul persoanei reținute

¹⁹ Osoianu T., Vidaicu M., Reținerea persoanei de către poliție. Concluziile unei cercetări. Chișinău: Editura Cartier, 2012.

de a fi informată cu privire la drepturile sale, motivele reținerii, conținutul bănuielii și încadrarea juridică a faptelor infracționale de săvârșirea cărora este suspectat.

În cazul femeilor care au copii minori la întreținere, reprezentantul organului de urmărire penală ce efectuează reținerea este obligat să anunțe autoritatea tutelară care va stabili persoanele adulte în grija cărora se va afla copilul minor în perioada reținerii.

În situația femeilor în conflict cu legea, reținerea apare de cele mai multe ori, la etapa de punere în executare a sentinței de condamnare. Potrivit cadrului legal, la etapa reținerii, în vederea punerii în executare a sentinței de condamnare, reprezentanții organului de poliție, ce efectuează reținerea persoanei, sunt obligați să aducă la cunoștința persoanei și să îi înmâneze sub semnătură procesul-verbal de reținere și actul judecătoresc în temeiul căruia i-a fost stabilită o pedeapsă privativă de libertate și să îi explice modalitatea de contestare. Informarea se face luând în calcul particularitățile și necesitățile speciale ale persoanei (de exemplu, minor, analfabet, persoană străină etc.) în limba pe care o vorbește și înțelege persoana reținută sau într-un limbaj corespunzător, simplu, care este pe înțelesul persoanei, fără termeni complicați.

Spre regret, în practică deseori nu se respectă această obligație. Respectiv, apar situații când femeile omit termenul de contestare a sentinței.

Bunele practici recomandă că, pentru a asigura ca persoana reținută să-și cunoască drepturile, este necesar ca un pliant cu aceste drepturi, exprimate într-o manieră simplă, să fie pus la dispoziție chiar la începutul detenției.

Important! În momentul primirii condamnatei, angajații penitenciarului urmează să-i explice dreptul de a contesta actul judecătoresc prin care s-a stabilit pedeapsa cu închisoarea, termenul în care trebuie contestat și posibilitatea de a solicita asistența unui avocat, inclusiv un avocat ce acordă asistență juridică garantată de stat.

Studiu de caz: Olivia

Femeile în conflict cu legea își pun toate speranțele în avocat, iar când acestea nu se confirmă, ele realizează că avocatul de fapt nu le-a reprezentat neapărat interesele, mai degrabă participarea lui a fost formală. În anul 1999, Olivia a fost recunoscută vinovată pentru săvârșirea infracțiunii de proxenetism, fiindu-i aplicată o amendă de 1500 de salarii minime. Două săptămâni mai târziu, după aplicarea amenzii, Olivia a suferit un accident rutier care a imobilizat-o la pat pentru mult timp și în rezultatul căruia a dobândit o dizabilitate locomotorie.

În anul 2000, Departamentul de Executare a solicitat schimbarea modului de executare și înlocuirea amenzii cu pedeapsa cu închisoarea. Ședința a avut loc în lipsa Oliviei și i-a fost stabilită o pedeapsă cu închisoarea de 7 ani. Olivia nu cunoștea despre această decizie, locuia în Chișinău, s-a căsătorit și ducea o viață ca toți ceilalți. Nenorocirea a venit în luna mai 2018, când a fost reținută și trimisă în penitenciar, pentru a executa sentința de condamnare la închisoare pentru 7 ani.

În momentul reținerii, Olivia nu înțelegea ce se întâmplă, avocatul garantat de stat care i-a reprezentat interesele nu i-a comunicat despre posibilitatea de contestare. Fiind trimisă în detenție, Olivia nu vedea rostul avocatului. Totuși, aflându-se în penitenciar, cu sprijinul unui avocat, a depus o cerere de recurs. După multe ședințe de judecată, recursul a fost admis și Olivia a fost eliberată din detenție²⁰.

Reținerea este o acțiune procesuală care provoacă diverse modalități de reacție: acțiuni violente, tentative de evadare, blocaje, situații de criză, inclusiv dificultăți de comunicare și de înțelegere a informației transmise în cadrul acestei acțiuni.

²⁰ Notă avocat CDF.

Pentru garantarea acestui drept, în special în cazul persoanelor cu dizabilități psihosociale și intelectuale, urmează să se țină cont de principiul accesibilității și de obligația asigurării acomodării rezonabile²¹.

Unele persoane, în momentul reținerii, ar putea avea deficiențe de comunicare, în loc de sau suplimentar la dizabilitățile intelectuale sau psihosociale. În asemenea cazuri, este necesar să se ceară asistența specialiștilor sau a persoanelor care cunosc persoana bănuită, pentru a determina tipurile de acomodare rezonabilă de care are nevoie persoana cu deficiențe de comunicare, pentru a asigura informarea și realizarea drepturilor sale în cadrul reținerii.

Deși necesitățile de acomodare rezonabilă diferă de la o persoană la alta, una dintre principalele necesități pentru persoanele reținute este să aibă pe cineva în care să aibă încredere și care îi poate oferi sprijin în înțelegerea bănuielii, procedurii de reținere și îi poate asigura informarea completă în cadrul reținerii. Această persoană, de regulă, este avocatul ce o asistă în cadrul reținerii.

Studiu de caz: Sofia

Sofia a fost condamnată la 4 ani de închisoare, pentru că a furat o maioneză, 2 kg de nuci, 22 de ouă și 1,5 l de vin. Ulterior, exercitând calea de atac apelul, pedeapsa cu închisoarea a fost suspendată condiționat. Sofia este analfabetă, nu a mers la școală, deoarece de mică a fost diagnosticată cu retard mintal și oligofrenie. Dizabilitatea mintală nu a fost confirmată, deoarece părinții nu au documentat-o.

Când i-a fost aplicată o pedeapsă suspendată condiționat, i-a fost înmănat un document pe care ea l-a semnat, dar nimeni nu a ajutat-o să înțeleagă conținutul acestuia. Acest document era, de fapt, angajamentul că se va prezenta lunar la consilierul de probațiune. Sofia a mers acasă și mergea periodic la

21 Art. 2 din Convenția privind drepturile persoanelor cu dizabilități, adoptată pe 13 decembrie 2006, ratificată de Republica Moldova pe 21 septembrie 2010.

primar să întrebe ce trebuie să facă, dar nici acesta nu i-a explicat. Doi ani mai târziu, Sofia a fost reținută și trimisă în penitenciar, pentru că nu a respectat angajamentul semnat, nu s-a prezentat la consilierul de probațiune.

Avocatul garantat de stat care a participat la reținere i-a scris imediat un recurs, ca să nu omită termenul de contestare. Ulterior, în penitenciar, Sofia a beneficiat de asistență juridică. Avocatul care a reprezentat interesele Sofiei a demonstrat instanței că Sofia nu a cunoscut despre conținutul angajamentului, că nu s-a realizat acomodarea rezonabilă și că ea nu s-a eschivat cu rea-credință de la executarea pedepsei. Sofia a fost eliberată din detenție."²²

La etapa reținerii, asistența juridică este una dintre cele mai importante componente ale dreptului de apărare al părților, alături de posibilitatea acestora de a-și asigura personal apărarea prin toate mijloacele și metodele neinterzise de lege²³.

Dacă persoana suspectată de comiterea unei infracțiuni este reținută, dreptul de a fi asistată de un avocat apare din momentul perfectării procesului-verbal de reținere și al comunicării acestuia bănuitei²⁴. În cazul în care persoana reținută nu are posibilitatea de a contacta un avocat ales, organul de urmărire penală va contacta, în cel mult o oră, Consiliul Național pentru Asistență Juridică Garantată de Stat, pentru a fi desemnat un avocat ce acordă asistență juridică garantată de stat²⁵.

Audierea bănuitei/învinuitei. Bănuita/învinuita nu poate fi forțată să mărturisească împotriva sa sau împotriva rudelor sale apropiate ori să-și

²² Notă avocat CDF.

²³ Art. 64 alin. 1 Cod de procedură penală nr. 122 din 14.03.2003, publicat în M. O. nr. 248–251 din 05.11.2013.

²⁴ Art. 64 alin. 2 pct. 5; art. 69 alin. 2 pct. 2 lit. a); art. 167 alin. 2 Cod de procedură penală nr. 122 din 14.03.2003, publicat în M. O. nr. 248–251 din 05.11.2013; a se vedea și art. 25 alin. 5 al Constituției Republicii Moldova.

²⁵ Art. 167 alin. 11 Cod de procedură penală nr. 122 din 14.03.2003, publicat în M. O. nr. 248–251 din 05.11.2013.

recunoască vinovăția și nu poate fi trasă la răspundere pentru refuzul de a face astfel de declarații²⁶. Potrivit prevederilor art. 167 alin. (4) CPP, dacă acceptă să fie audiată, persoana reținută va fi audiată în conformitate cu prevederile art. 103 și 104 CPP. Dacă persoana, bănuită în săvârșirea unei infracțiuni, acceptă să fie audiată, înainte de audiere, aceasta are dreptul la consultații în condiții de confidențialitate cu apărătorul său²⁷. Condițiile pentru confidențialitatea întrevederii dintre avocat și bănuită sunt asigurate de organul de urmărire penală²⁸. Bănuita reținută are dreptul de a fi asistată de avocat la realizarea oricărei acțiuni de urmărire penală, începând cu audierea acesteia²⁹. În situația în care persoana are deficiențe de comunicare, la audierea ei în calitate de bănuită, organul de urmărire penală are obligația de a asigura prezența unui interpret de limbaj mimico-gestual și/sau a unei persoane de suport, care va facilita procesul de comunicare și interacțiune în cadrul acțiunii procesuale³⁰.

Provocări la etapa aplicării arestului preventiv

Arestarea preventivă în faza urmăririi penale poate fi dispusă doar în baza demersului înaintat de procuror. Demersul privind solicitarea aplicării arestului în privința bănuitei, învinuitei, se depune judecătorului de instrucție la locul efectuării urmăririi penale³¹. Arestul se dispune pentru un termen de 30 zile, care poate fi prelungit, dar nu poate depăși 12 luni, la etapa urmăririi penale și judecării cauzei. Femeile aflate în arest preventiv nu au dreptul să

26 Art. 103 alin. 3 Cod de procedură penală nr. 122 din 14.03.2003, publicat în M. O. nr. 248-251 din 05.11.2013.

27 Art. 64 alin. 2 pct. 4) și 6) Cod de procedură penală nr. 122 din 14.03.2003, publicat în M. O. nr. 248-251 din 05.11.2013.

28 Art. 167 alin. 21 Cod de procedură penală nr. 122 din 14.03.2003, publicat în M. O. nr. 248-251 din 05.11.2013.

29 Art. 69 alin. 2 pct. 7) și 11); art. 68 Cod de procedură penală nr. 122 din 14.03.2003, publicat în M. O. nr. 248-251 din 05.11.2013.

30 Art. 2 și art. 12 din Convenția privind drepturile persoanelor cu dizabilități, adoptată pe 13 decembrie 2006, ratificată de Republica Moldova pe 21 septembrie 2010.

31 Art. 307 din Codul de procedură penală nr. 122 din 14.03.2003, publicat în M. O. nr. 248-251 din 05.11.2013.

comunică (să aibă întrevederi) cu persoanele din exterior, inclusiv rudele și copiii, decât cu acordul procurorului la faza de urmărire penală sau a instanței de judecată la faza de examinare a cauzei în fond/apel.

Angajații penitenciarelor și ai izolatoarelor de detenție preventivă, asistenții sociali, psihologii pot facilita comunicarea femeilor aflate în arest preventiv cu copiii, contactând reprezentanții autorității tutelare. Menționăm că la cererea motivată a rudelor sau a autorității tutelare sau a condamnatei, procurorul sau instanța de judecată poate dispune permiterea întrevederilor cu copiii, conform programului penitenciarului.

Practicile internaționale recomandă aplicarea unor soluții sensibile la dimensiunea de gen vizând măsurile de diversificare și alternative la detenția prejudiciară și sentințele, care să fie incorporate în legislație, luându-se în considerare istoricul de victimizare a femeilor private de libertate, precum și responsabilitățile de îngrijire pe care femeile le au.

Provocări la etapa executării pedepsei

În cursul executării pedepsei, femeile condamnate urmează a fi informate despre cum pot beneficia de asistență juridică primară, pentru a recurge la căile de atac, în cazul unor acțiuni ale angajaților penitenciarului sau în cazul existenței unui litigiu civil.

Asistență juridică primară prevede:

- furnizarea de informații privind sistemul de drept al Republicii Moldova, privind legile și actele normative în vigoare, drepturile și obligațiile persoanelor (subiecților de drept);
- furnizarea de informații privind modalitatea de realizare și de valorificare a drepturilor pe cale judiciară și extrajudiciară;

- acordarea de consultanță în probleme juridice, precum și explicarea drepturilor persoanelor interesate în privința problemei invocate, a posibilității de soluționare a problemei pe cale extrajudiciară, a drepturilor și obligațiilor persoanei în cadrul procesului, a competenței instanțelor judecătorești, a posibilităților de executare a deciziilor judecătorești definitive etc., dar fără reprezentare în instanța de judecată sau în organele și instituțiile de stat;
- acordarea de asistență în vederea întocmirii actelor juridice, cu excepția actelor procesuale;
- acordarea altor forme de asistență, care nu intră în categoria de asistență juridică calificată.

Asistența juridică primară poate fi acordată prin diverse mijloace: organizații neguvernamentale, parajuriști, studenți juriști etc. Pentru a obține asistență juridică primară gratuită garantată de stat, persoana urmează să întrunească cumulativ (împreună) următoarele condiții:

- are o problemă de natură juridică;
- domiciliază pe teritoriul Republicii Moldova;
- este cetățean al Republicii Moldova sau cetățean străin ori apatrid, dar cauza ține de competența autorităților administrației publice sau a instanțelor judecătorești ale Republicii Moldova.

Asistența juridică primară se acordă imediat, la momentul adresării. Dacă nu este posibil ca persoana să primească imediat răspunsul, acesteia i se comunică data și ora următoarei întâlniri.

În cazul în care, în procesul de acordare a asistenței juridice primare, se constată că este nevoie de asistență juridică calificată (a unui avocat), persoana va fi informată despre condițiile obținerii acestei asistențe și, dacă va solicita, ea va fi ajutată la întocmirea cererii de asistență juridică calificată. Asistența juridică primară este întotdeauna total gratuită pentru solicitant.

Deși în baza legii, condamnatul pot beneficia de asistență juridică primară din partea parajuriștilor și a avocaților ce acordă asistență

juridică garantată de stat, în practică acest lucru nu este posibil, deoarece actualmente Consiliul Național de Asistență Juridică Garantată de Stat nu dispune de programe de asistență juridică primară în cadrul penitenciarelor.

În asemenea condiții, femeile condamnate se confruntă cu numeroase provocări în accesul lor la justiție, deseori evită să conteste sancțiunile disciplinare sau omit termenii de contestare ori de adresare în instanța civilă, când se confruntă cu un litigiu civil.

Important! Angajații penitenciarelor urmează să informeze condamnatele despre cerințele de solicitare de la Oficiile Teritoriale ale Consiliului Național de Asistență Juridică Garantată de Stat a asistenței juridice primare și calificate. Astfel, persoanele care nu dispun de suficiente mijloace, pot beneficia de asistența gratuită a unui avocat, depunând în acest sens o cerere la Oficiul teritorial respectiv al Consiliului Național pentru Asistență Juridică Garantată de Stat³².

Totodată, în conformitate cu art. 77 din Codul de procedură civilă, instanța de judecată va solicita în mod obligatoriu Oficiului teritorial al Consiliului Național pentru Asistență Juridică Garantată de Stat desemnarea unui avocat pentru parte sau intervenient:

- a) în cazul în care partea sau intervenientul sunt lipsiți sau limitați în capacitatea de exercițiu și nu au reprezentanți legali sau dacă domiciliul pârâtului nu este cunoscut;
- b) dacă instanța constată un conflict de interese între reprezentant și reprezentatul lipsit ori limitat în capacitatea de exercițiu;
- c) dacă, după pornirea procesului privind limitarea persoanei în capacitatea de exercițiu sau declararea incapacității ei, aceasta nu este asistată în judecată de avocat;

³² <http://www.cnajgs.md>.

- d) dacă persoana, a cărei spitalizare în staționarul de psihiatrie se cere, nu este reprezentată în judecată de avocat;
- e) la examinarea cererii victimei violenței în familie privind aplicarea măsurilor de protecție.

Asistență juridică garantată de stat poate fi solicitată prin depunerea unei cererii, inclusiv prin intermediul serviciului poștal, pe numele Coordonatorului Oficiului Teritorial al Consiliului Național de Asistență Juridică Garantată de Stat.

CAPITOLUL II. STANDARDE INTERNAȚIONALE

Standarde internaționale în contextul protecției drepturilor femeilor

Convenția privind Eliminarea Tuturor Formelor de Discriminare împotriva Femeilor (CEDAW)³³

- CEDAW este cel mai cuprinzător tratat privind drepturile femeilor. Convenția garantează egalitatea dintre femei și bărbați în drepturi civile, politice, economice și culturale.
- Această Convenție nu conține o prevedere expresă cu privire la interzicerea violenței domestice, însă Recomandarea 19 a Comitetului CEDAW a stabilit că „violența în bază de gen, inclusiv violența domestică, este o formă de discriminare care afectează grav abilitatea femeilor de a-și exercita drepturile și libertățile în condiții egale cu bărbații”.
- Statele nu sunt obligate doar să se abțină de la comiterea încălcărilor, dar sunt responsabile pentru acțiunile actorilor privați, în cazul în care nu reușesc să-și îndeplinească obligația de a preveni și pedepsi asemenea acțiuni. Acesta este principiul obligației pozitive a statului (*obligație de diligență*).

33 Convenția ONU privind eliminarea tuturor formelor de discriminare împotriva femeilor (CEDAW), adoptată prin Rezoluția Adunării Generale 34/180 din 18 decembrie 1979, ratificată de Republica Moldova pe 1 iulie 1994.

Convenția Consiliului Europei privind prevenirea și combaterea violenței împotriva femeilor și a violenței domestice (Convenția de la Istanbul)³⁴

- Convenția este primul instrument juridic obligatoriu din Europa, care creează un cadru juridic cuprinzător pentru combaterea violenței prin prevenire, protecție, atragere la răspundere a agresorilor și oferire a asistenței pentru victime.
- Convenția definește diferite forme de violență împotriva femeilor – fizică, sexuală, psihologică și economică – și stabilește legătura dintre realizarea egalității de gen și eradicarea violenței față de femei. Astfel, se recunoaște natura structurală a violenței față de femei drept o manifestare a pozițiilor istorice de inegalitate dintre femei și bărbați.

Convenția ONU împotriva torturii și altor tratamente sau pedepse cu cruzime, inumane sau degradante³⁵

- Convenția definește termenul „tortură” ca fiind orice act prin care se provoacă unei persoane, cu intenție, o durere sau suferințe puternice, de natură fizică sau psihică, în special cu scopul de a obține, de la această persoană sau de la o persoană terță, informații sau mărturisiri, de a o pedepsi pentru un act pe care aceasta sau o terță persoană l-a comis sau este bănuită că l-a comis, de a o intimida sau de a face presiune asupra unei terțe persoane, sau pentru orice alt motiv bazat pe o formă de discriminare, oricare ar fi ea, atunci când o asemenea durere sau suferință sunt provocate de către un agent al autorității publice sau orice altă persoană care acționează cu titlu oficial sau la instigarea sau cu consimțământul expres sau tacit al unor asemenea persoane.

34 Convenția Consiliului Europei privind prevenirea și combaterea violenței împotriva femeilor și a violenței domestice, semnată de Republica Moldova pe 06 februarie 2017.

35 Convenția ONU împotriva torturii și altor tratamente sau pedepse cu cruzime, inumane sau degradante, adoptată de Adunarea Generală a Națiunilor Unite la 10 decembrie 1984, ratificată de Republica Moldova pe 28 noiembrie 1995.

Convenția Europeană a Drepturilor Omului³⁶

- Convenția impune Statelor semnatare obligația de a garanta persoanelor care relevă de jurisdicția lor exercițiul deplin al drepturilor fundamentale, consacrate de textul Convenției. Curtea Europeană a Drepturilor Omului are ca misiune verificarea acțiunilor Statelor membre cu privire la prevederile Convenției. În cazurile de violență în bază de gen își găsesc aplicabilitatea următoarele prevederi ale Convenției Europene a Drepturilor Omului:
 - a) art. 2 – garantează dreptul la viață;
 - b) art. 3 – interzice tortura, tratamentele și pedepsele inumane și degradante;
 - c) art. 8 – garantează dreptul la respectarea vieții private și de familie;
 - d) art. 13 – asigură dreptul la un recurs efectiv la nivel național;
 - e) art. 14 – interzice discriminarea, inclusiv în bază de sex.
- Pe lângă consacrarea și enumerarea drepturilor și libertăților fundamentale ale omului, Convenția instituie mecanismul judiciar de apărare a acestora, reprezentat de Curtea Europeană a Drepturilor Omului (denumită în continuare „CtEDO”). Totodată, Convenția reglementează aspecte relevante ale persoanelor aflate în detenție: dreptul la viață, interzicerea torturii, interzicerea sclaviei și muncii forțate, dreptul la libertate și siguranță, dreptul la un proces echitabil, dreptul la respectarea vieții private etc.
- Convenția garantează dreptul la protecția vieții de familie, descris în art. 8, ceea ce implică dreptul părinților și copiilor de a se întâlni și de a corespunde, și pentru părinți – de a-și exercita drepturile părintești în privința copiilor lor. Părinții care sunt în detenție nu trebuie să-și piardă drepturile lor părintești și interesul superior al copilului trebuie să prevaleze întotdeauna. În acest sens, se recomandă a comunica condamnatelor că **aflarea mamei în detenție nu este temei pentru decăderea**

³⁶ Convenția Europeană a Drepturilor Omului, adoptată la Roma pe 4 noiembrie 1950, ratificată de Republica Moldova pe 24 iulie 1997.

din drepturi părintești, decât dacă aceasta este condamnată pentru săvârșirea infracțiunii premeditate contra vieții și sănătății copiilor.

Standarde internaționale în contextul protecției drepturilor femeilor private de libertate și abordării nevoilor lor speciale

Regulile de la Bangkok

Rezoluția 65/229 a Adunării Generale a Națiunilor Unite

Regulile Națiunilor Unite pentru tratamentul femeilor deținute și măsuri neprivative de libertate pentru femeile delincvente (Regulile de la Bangkok)

În luna decembrie 2010, 193 de state membre ale ONU au recunoscut discriminarea cu care se confruntă femeile condamnate și au convenit să ia măsuri pentru a o combate. La Adunarea Generală a Națiunilor Unite, acestea au adoptat în unanimitate Regulile ONU pentru tratamentul femeilor deținute și măsurile neprivative de libertate numite **Regulile de la Bangkok**. Statele au recunoscut că femeile ce interacționează cu sistemul de justiție penală au necesități speciale, precum și obligația pozitivă a statelor de a introduce măsuri de protecție, pentru a răspunde riscului de maltratare și de tortură.

Regulile de la Bangkok au completat în mod semnificativ un decalaj în standardele internaționale. Alte standarde, inclusiv regulile minime standard pentru tratamentul deținuților sau normele minime standard pentru măsurile neprivative de libertate (Regulile de la Tokyo), conțin doar câteva prevederi referitoare la tratamentul femeilor condamnate.

Adoptarea **Regulilor de la Bangkok** reprezintă un pas important în recunoașterea nevoilor specifice ale femeilor în sistemul justiției penale și introducerea unor măsuri de protecție, pentru a răspunde la riscul de maltratare și de tortură a femeilor. Riscurile cu care se confruntă femeile din penitenciare sunt o reflectare a unor atitudini prejudiciabile și practici discriminatorii în societate.

Cele 70 de **Reguli de la Bangkok** oferă îndrumări cuprinzătoare factorilor de decizie politică, legiuitorilor, autorităților respective și personalului din penitenciare pentru a reduce detenția inutilă (ex. aplicarea discreționară a arestului preventiv și aplicarea măsurilor privative de libertate) a femeilor și a satisface necesitățile speciale ale femeilor care sunt în detenție.

Regulile de la Bangkok răspund necesităților speciale, oferind îndrumări cu privire la toate aspectele regimului penitenciar: de la programele de sănătate și de reabilitare până la formarea personalului din penitenciare și măsuri disciplinare. De exemplu, **Regula 19** prevede că procedurile de percheziție trebuie să respecte demnitatea femeii și trebuie să fie efectuate de personalul de sex feminin care a fost instruit corespunzător în metodele de percheziție respective.

Regulile de la Bangkok se bazează pe principiul general al nediscriminării reflectat în **Regula 1**, și oferă îndrumări privind admiterea, înregistrarea și repartizarea deținuților, iar recomandările referitoare la repartizarea deținuților se găsesc în **Regulile 2-4**.

Recomandări cu referire la igienă și îngrijirea medicală sunt reflectate în **Regulile 5-18**.

Siguranța și securitatea este analizată în **Regulile 19-25**.

Standardele ce vizează contactul cu lumea exterioară sunt reflectate în **Regulile 26-28**.

O serie de prevederi se referă la clasificarea, regimul penitenciarelor, relațiile sociale și îngrijirea după detenție pentru femeile deținute (**Regulile 40-47**).

O atenție deosebită este acordată femeilor însărcinate, mamelor care alăptează și mamelor cu copii în închisoare (**Regulile 48-52**) și categoriilor speciale de femei în detenție.

Ansamblul de principii pentru protejarea tuturor persoanelor supuse unei oarecare forme de detenție sau încarcerare

- Ansamblul de principii garantează oricărei persoane supuse unei forme oarecare de detenție sau încarcerare dreptul de a fi tratată cu umanitate și respect față de demnitatea inerentă persoanei umane (Principiul 1).
- Dacă o persoană este supusă unei forme oarecare de detenție sau încarcerare, nu poate fi admisă, în ceea ce o privește, nici un fel de restricție sau derogare de la drepturile omului, recunoscute sau în vigoare într-o țară, în aplicarea legilor, a convențiilor, reglementărilor sau obiceiurilor, sub pretextul că prezentul Ansamblu de principii nu le recunoaște într-o măsură mai mică (Principiul 3).
- Nici o persoană supusă unei forme oarecare de detenție sau de încarcerare nu va fi supusă torturii, nici unor pedepse sau tratamente crude, inumane sau degradante (Principiul 6). Nici o circumstanță, oricare ar fi, nu poate fi invocată pentru a justifica tortura sau oricare altă pedeapsă sau tratament crud, inuman sau degradant.
- În principiul 17 se garantează drepturile persoanelor deținute de a beneficia de asistența unui avocat. Autoritatea competentă va informa asupra acestui drept de îndată, după arestarea persoanei și îi va furniza acesteia înlesniri pentru a-l putea exercita. Dacă o persoană deținută nu are posibilitate să achite serviciile unui avocat ales, ea are dreptul de a i se desemna unul gratuit din contul statului în toate situațiile în care interesul justiției o cere.
- Principiul 19 prevede că orice persoană deținută sau încarcerată are dreptul de a primi vizite, mai ales pe cele ale membrilor familiei, și de a corespunda, mai ales cu ei, și ea trebuie să dispună de posibilitățile adecvate de a comunica cu lumea exterioară sub rezerva condițiilor și

a restricțiilor rezonabile care se pot specifica prin lege sau prin reglementările făcute în conformitate cu legea.

Recomandarea Nr. R 22 (99) a Comitetului de Miniștri către statele membre cu privire la supraaglomerarea închisorilor și inflația populației închisorilor (Adoptată de către Comitetul de Miniștri pe 30 septembrie 1999 la cea de-a 681 adunare a reprezentanților miniștrilor)

- Recomandarea Nr. R 22 (99) abordează problema suprapopulării penitenciarelor. Acest document prevede că atunci când apar condițiile supraaglomerării, o importanță deosebită trebuie acordată în special principiilor demnității umane, angajamentului administrației închisorii de a aplica un tratament uman și pozitiv, recunoașterii rolului angajaților și abordărilor manageriale moderne, eficiente. Astfel, trebuie acordată o atenție specială spațiului disponibil pentru deținuți (ex. dormitoare, biblioteci, săli de clasă), igienei și condițiilor sanitare, asigurării hranei suficiente și corespunzător preparate și prezentate, îngrijirii sănătății deținuților și posibilității de a beneficia de activități în aer liber.
- Pentru a contracara consecințele negative ale supraaglomerării închisorilor, trebuie facilitate în măsura posibilului contactele deținuților cu familiile lor și folosit la maximum sprijinul oferit de comunitate, precum și facilitat regimul de detenție de tip deschis, permisiunea de a părăsi închisoarea și plasamentele externe, pentru a contribui la tratarea și restabilirea deținuților, la menținerea legăturilor acestora cu familia și comunitatea și la reducerea tensiunii în instituțiile penale. Totodată, prezenta recomandare indică asupra necesității promovării dezvoltării măsurilor care reduc durata condamnării executate, preferându-se măsurile individualizate, cum ar fi liberarea condiționată înainte de termen (prevăzută și de art. 91 Cod Penal al Republicii Moldova), celor colective de rezolvare a supraaglomerării închisorilor (amnistii, grațieri colective). Liberarea condiționată înainte de termen trebuie considerată una dintre cele mai eficiente și constructive măsuri, care nu numai

că reduc durata detențiunii, dar și contribuie substanțial la reintegrarea infractorului în comunitate.

- Prin această recomandare se impune implementarea programelor eficiente pentru tratarea în timpul detenției și pentru supravegherea și tratarea după eliberare, astfel încât să se faciliteze restabilirea infractorilor, să se reducă recidivismul, să se asigure securitatea și protecția publicului, iar judecătorii și procurorii să aibă încredere că măsurile concepute pentru reducerea duratei condamnării care trebuie executată și sancțiunile și măsurile comunitare reprezintă opțiuni constructive și responsabile.

Recomandarea Rec (2003) 22 a Comitetului de Miniștri către statele membre cu privire la liberarea condiționată (Adoptată de către Comitetul de Miniștri la 24 septembrie 2003, la cea de-a 853-a întrunire a Prim-miniștrilor)

- Liberarea condiționată are scop asistența deținutilor de a trece de la viața penitenciară la viața supusă legilor în comunitate prin condițiile post-eliberare și supraveghere, care promovează și contribuie la siguranța publică și reducerea infracțiunilor în comunitate.
- Pentru a reduce efectele dăunătoare ale închisorii și a promova reintegrarea deținutilor conform condițiilor care urmăresc a garanta siguranța comunității din afară, legea trebuie să facă accesibilă liberarea condiționată pentru toți deținuții condamnați, inclusiv deținuții pe viață.
- Această recomandare pune pe seama administrației penitenciare de a informa persoanele condamnate, la începutul executării pedepsei, despre termenul când vor putea fi eliberați datorită executării perioadei minime a pedepsei, cât și criteriile aplicate.
- În acest sens, pregătirea pentru liberarea condiționată trebuie organizată în strânsă colaborare cu personalul respectiv care activează în penitenciar și acei implicați în supravegherea după liberare, și să fie decisă înainte de sfârșitul perioadei minime de executare cerute de legea națională.

- Serviciile penitenciare trebuie să asigure ca deținuții să poată participa la programele de pre-eliberare respective, și să fie încurajați să participe la cursuri educative și de pregătire a lor pentru viața în comunitate.
- Autoritățile relevante trebuie să inițieze procedura necesară pentru ca decizia de liberare condiționată să fie aplicată de îndată ce deținutul a executat perioada minimă a sentinței. Criteriile pe care trebuie să le îndeplinească deținuții pentru a fi eliberați condiționat trebuie să fie explicite și clare, realiste în sensul că trebuie să se țină cont de personalitatea deținutului și condițiile sociale și economice, precum și de accesibilitatea programelor de reintegrare.
- Lipsa posibilităților pentru lucrul asupra eliberării nu trebuie să constituie motiv de refuz sau amânare a liberării condiționate. Absența locului stabil de trai nu trebuie să constituie motiv pentru refuz sau amânarea liberării condiționate. Criteriile de asigurare a liberării condiționate trebuie aplicate pentru a garanta liberarea condiționată a tuturor deținuților care sunt considerați că fac față nivelului minim de siguranță pentru a deveni cetățeni supuși legii.

CAPITOLUL III. NEVOILE SPECIALE ALE FEMEILOR ÎN DETENȚIE

„...Prima dată când am fost anunțată că voi fi închisă, mi s-a părut o glumă, că nici nu am reacționat când mi-au pus cătușele pe mână, am rămas în șoc, fără cuvinte...”

Mărturia deținutei

În fiecare an, un număr tot mai mare de femei din Republica Moldova vin în contact cu sistemul de justiție penală. Realitatea este pentru fiecare diferită și fiecare își are povestea sa.

Care este povestea acestei femei?

A comis o crimă?

Sau poate a fost victimă și a îndurat mult, sau poate a fost abuzată de mic copil?

Poate ca este dependentă de alcool sau droguri sau are problemele de sănătate mintală?

Probabil, nu are un venit stabil și a acceptat, chiar dacă știa ce face, ca să-și întrețină familia?

Sau poate a rămas fără un loc de trai?

Posibil, nu are nici studii medii?

Poate că este mamă și a lăsat copiii acasă și acum e cu gândul la ei?

Sau poate că a nimerit în penitenciar însărcinată?

Un singur fapt este cert: dacă nu abordăm nevoile speciale ale acestor femei, este mare probabilitatea că vom crea un ciclu fără sfârșit și că, în scurt timp, aceasta persoana o să revină în penitenciar.

Cum rezolvăm această situație? Care sunt nevoile speciale ale femeilor în detenție?

Din păcate, în Republica Moldova există puține cercetări care să analizeze complex și în profunzime fenomenul criminalității feminine, cauzele, structura și dinamica lor prin prisma schimbărilor sociale, economice din societate și din perspectiva de gen. Astfel de studii bazate pe evidențe sunt necesare pentru dezvoltarea unor programe complexe de strategii de prevenire a criminalității feminine. Deși de la țară la țară situația femeilor private de libertate poate varia, totuși, există un număr de factori comuni, factori care determină vulnerabilitatea sporită pentru femeile din toate țările. Gradul înalt de violență în familie și abuzuri fizice și sexuale împotriva femeilor înainte de închisoare au fost documentate în țări din întreaga lume.

...Relația incontestabilă între violență și încarcerare, precum și continuitatea violenței în timpul și după încarcerare este o realitate pentru multe femei la nivel global.

Rashida Manjoo, Raportorul special al ONU pentru violență împotriva femeilor³⁷

Factori care determină vulnerabilitatea sporită a femeilor private de libertate

- ✓ Femeile, de obicei, se confruntă cu mai multe bariere în accesul lor la justiție decât bărbații. Un număr mare de femei aflate în detenție sunt implicate în proceduri judiciare (privind abandonul, îngrijirea, adopția, divorțul etc.) ce determină o stare de incertitudine și stres.

³⁷ UN General Assembly, Pathways to, conditions and consequences of incarceration for women. Report of the Special Rapporteur on violence against women, Rashida Manjoo, 21 August 2013, A/68/340.

- ✓ Numeroase femei aflate în detenție sunt victimele unor acte de violență, de abuz sexual sau de maltratare în familiile sau cuplurile lor și se află într-o situație de totală dependență economică și psihologică.
- ✓ Femeile au nevoi de îngrijire a sănătății mintale, adesea ca urmare a violenței în familie sau a experiențelor de abuz sexual, sau a altor abuzuri suferite pe parcursul vieții, care au condiționat prezența unor sechele fizice și psihologice, cum ar fi stresul posttraumatic.
- ✓ În rezultatul aflării în detenție, în majoritatea cazurilor, femeile se confruntă cu agravarea problemelor de sănătate mintală.
- ✓ Femeile private de libertate pot deveni victime ale abuzului sexual sau ale altor forme de abuz.
- ✓ Deținutele sunt mame și singurele îngrijitoare ale copiilor mici sau ale altor persoane dependente.
- ✓ Deținutele sunt sau au fost dependente de stupefiante sau de alte substanțe, care ar putea fi cauza unor tulburări mintale sau comportamentale, necesitând, prin urmare, tratament medical și sprijin social și psihologic corespunzător, prevăzut în politici penitenciare de sănătate.

Întrucât marea majoritate a deținuților sunt bărbați, penitenciarele au fost concepute, istoric, pentru bărbați: tiparul penitenciarelor este unul pentru bărbați, arhitectura închisorilor și procedurile de securitate, facilitățile, programele pentru asistență medicală, muncă și instruire existente nu răspund nevoilor speciale ale femeilor.

Femeile în detenție constituie un grup vulnerabil, iar nevoile și vulnerabilitățile lor diferă mult de cele ale bărbaților, fie din cauza identității și a diferențelor biologice, de exemplu, rolurile lor ca mame sau îngrijitoare, fie din cauza unui trecut plin de violență și persecutări. Abordând problema, putem spune că cea mai definitorie caracteristică a femeilor aflate în penitenciar este chiar genul lor, care le diferențiază net de populația penitenciară masculină majoritară. Tratarea în mod egal a celor care sunt inegali conduce nu numai la inegalitate, dar și la lipsa accesului la justiție și discriminare. Unele grupuri din cadrul unei societăți pot avea nevoie mai mare decât

altele. Echitatea se concentrează pe eliminarea diferențelor dintre grupuri, atunci când aceste diferențe pot fi abordate.

Studiu de caz: Inga Abramova, Belarus

Fapte: În octombrie 2007, Inga Abramova a fost arestată în Minsk, Belarus, pentru acte de huliganism nu prea grav. Inga a fost plasată în izolatorul de detenție preventivă pentru 5 zile. Percheziția a fost efectuată de un angajat de sex masculin, pentru că în izolator nu era personal de sex feminin. În timpul percheziției, unul dintre angajați a trecut peste fesele acesteia și a făcut comentarii umilitoare, adresându-i amenințări că poate s-o dezbrace complet.

Inga a fost ținută într-o celulă rece. Ambele celule prevăzute pentru femei erau situate subteran. Celulele pentru bărbați erau la primul nivel. Celula era rece și slab iluminată. Celula era plină de păianjeni, așternutul era murdar, iar vasul de toaletă era separat de un paravan mic.

Gardienii puteau vedea prin vizorul ușii persoanele deținute, atunci când acestea foloseau toaleta. Gardienii au făcut comentarii frecvente despre Inga, „glumind” că va fi „scoasă afară și împușcată și va fi a patra”, căci patul ei avea cifra patru.

Cazul: Inga s-a adresat autorităților și a depus o plângere în instanță, dar fără rezultat. Ulterior, Inga a depus o plângere la **Comitetul ONU pentru Eliminarea Discriminării împotriva Femeilor (CEDAW)**. Inga susținea că a fost supusă unui tratament inuman și degradant, locul de detenție nu era prevăzut pentru detenția femeilor. Inga a menționat că doar un singur loc de detenție din Minsk avea angajați de sex feminin, pe când în restul izolatoarelor erau doar angajați de sex masculin. Inga susținea că în izolatorul în care se afla condițiile pentru femei erau mai rele decât cele pentru bărbați și în perioada aflării în izolator ea a fost supusă hărțuirii sexuale.

Decizia Comitetului (CEDAW): Comitetul a constatat că Belarus nu și-a îndeplinit obligațiile, Inga fiind supusă hărțuirii sexuale și discriminării în bază de gen.

Comitetul:

- a reiterat faptul că deținuții de sex feminin ar trebui supravegheați numai de personal de sex feminin (Articolul 81 din Regulile minime standard ale ONU);
- a constatat că discriminarea împotriva femeilor cuprinde violența îndreptată împotriva unei femei, pentru că este o femeie și, de asemenea, că relele tratamente afectează femeile în mod disproporționat;
- a declarat că instituțiile de detenție care nu răspund nevoilor speciale ale femeilor constituie discriminare (cu referire la Regulile de la Bangkok);
- a constatat că tratamentul lipsit de respect față de Inga din partea personalului de sex masculin constituia hărțuire sexuală și discriminare.

Efectele negative ale izolării fizice, psihice și sociale

Privarea de libertate este o situație extremă pentru oricine. Umilința de a fi încătușată în fața familiei (părinți, soț, copii), în fața vecinilor sau chiar și a colegilor, anunțarea detenției pe o anumită perioadă de timp în funcție de fapta săvârșită și prezența familiei la proces – toate acestea fac parte din experiența traumatizantă a privării de libertate.

Separarea de persoanele apropiate, regimul strict, mediul închis, activitățile monotone sau lipsa de activități, relațiile interpersonale, contactul cu mediul penitenciar, adaptarea la normele și valorile specifice, în scurt timp, o fac pe deținută să-și formeze o nouă viziune asupra propriei persoane și să-și elaboreze o strategie de supraviețuire. Lipsa de informații, regimul autoritar afectează demnitatea persoanei și perturbă evoluția personalității.

Impactul detenției este resimțit de persoană atât pe durata detenției, cât și după.

Limitarea libertății determină o gamă complexă de frământări psihice și psihosociale, începând cu criza de detenție (**Șocul detenției**).

Șocul detenției se manifestă în mod diferit. Unele condamnate se închid în carapacea tăcerii, pe când altele pot avea comportamente agresive și auto-agresive (sinucideri, autoflagelări). Șocul detenției se manifestă prin **stări somatice**:

- slăbire,
- insomnie,
- dezorientare în timp,
- lacrimi, țipete, amenințări cu sinuciderea,
- comportamente agresive sau auto-agresive de împotrivire la respectarea regulamentului de ordine interioară al penitenciarului sau, din contra, detașare, nepăsare și indiferență față de ceea ce se întâmplă în penitenciar etc.

Spre deosebire de deținuții bărbați, femeile deseori sunt expuse mai mult stresului penitenciar. Sentimentele de vinovăție pentru fapta săvârșită, frica de abandon din partea celor dragi, frica de noile condiții în cadrul penitenciarului, locul unde va dormi, persoana cu care va sta în celulă, care sunt regulile și ce se întâmplă în caz de greșește, posibilele pedepse în urma încălcărilor – sunt cele mai frecvente temeri care le frământă.

Nu m-am gândit niciodată că voi ajunge în închisoare...Vedeți, întrebarea dvs. mă face să zâmbesc, Nu, nu mi-am imaginat, am avut ocupațiile mele, pentru mine, a fost căderea vârfului stâncii. Am fost profesoară, am fost lumina copiilor și un înger al cunoașterii...dar acum...m-am transformat în demon al faptelor comise. Nu mi-am imaginat că voi ajunge la închisoare. Pentru mine a fost un șoc când am auzit, o perioadă bună am negat și am zis că e o

greșeală, nu are cum să fiu eu. A fost îngrozitor când mi s-au pus cătușele în fața familiei. Am trăit o viață decentă și cinstită, nimeni nu-mi cunoștea problemele cu care mă confruntam acasă. Toți știau că la mine e bine. Tot timpul am ascuns agresiunile la care eram supusă de către soț, am trăit cu gândul că se va schimba... El de schimbat nu s-a schimbat, iar eu am devenit criminală, încercând să mă apăr, ca să nu fiu omorâtă... Este groaznic.

Mărturia unei deținute

În cazul femeilor șocul detenției este condiționat, inclusiv, de rolul lor perceput de a avea grija de casă, copii. În multe cazuri, grijile pentru familie se amplifică în detenție. Astfel, ruptura de familie și de copii, mai ales dacă sunt mici, este mai acut resimțită de femei. Stigmatizarea femeilor, chiar de propria familie, pentru infracțiunile săvârșite este mai mare decât în cazul bărbaților. În multe cazuri, soții/concubinii rămași acasă fac eforturi mai mici să vină la penitenciar și să-și viziteze soțiile/concubinele.

Detenția presupune un șoc și pentru cei apropiați familiei, prieteni. În prima perioadă de detenție, persoanele aflate la libertate pot fi restrânse în comunicare cu deținuta, ulterior, însă, pot reveni și pot comunica și chiar acorda ajutor în caz de necesitate. Aceste situații stresante și foarte traumatizante pot determina apariția unor tulburări de stres posttraumatic, instabilitatea emoțională fiind un simptom specific acestei tulburări. Astfel, se poate observa că multe dintre deținute în momentul arestului pot plânge, pot striga, pot înjura, pot nega realitatea, pot leșina etc. Toate acestea se datorează șocului trăit, traumei produse, stresului la care sunt supuse și neputinței de a schimba situația.

În timpul detenției, spațiul de viață se reduce, în același timp având loc:

- regresiunea satisfacțiilor,
- recentrarea intereselor pe lucruri mărunte,
- alterarea comunicării,
- supunerea totală,
- intensificarea unei mentalități specifice,

- un nivel de aspirații scăzut,
- lipsa preocupării pentru viitor,
- exprimarea convingerii că este etichetată definitiv,
- instalarea unei imagini negative despre sine.

În relațiile lor, deținutele strecoară o undă de fatalitate pentru faptul că au ajuns în penitenciar și asta, după părerea lor, echivalează cu un eșec moral ce le va marca toată viața. Această devalorizare a lumii și a propriei vieți este handicapul cel mai greu, rezultat în urma condamnării, primirii sentinței și vieții din penitenciar.

Totodată, am putea evidenția faptul că persoanele deținute trec prin pierderea libertății, pierderea relațiilor cu cei mai apropiați, pierderea imaginii de sine etc. Astfel, fiecare persoană care trece prin aceste pierderi parcurge diferite stări:

STARE	FELUL ÎN CARE SE RAPORTEAZĂ LA TRAUMĂ	REAȚII ÎN DEPENDENȚA DE STARE
Negare:	„...nu pot să cred că mi se întâmplă. Asta nu se întâmplă cu mine. Cred că e un vis din care vreau să mă trezesc etc.”	Nu are nevoie de soluții. Soluțiile o vor face să creadă că nu e înțeleasă.
Furie sau revoltă:	„...de ce mi se întâmplă mie asta? Nu e corect ceea ce mi se întâmplă...etc”. Aceste accese de furie, de obicei, se manifestă și se recunosc la persoanele care au săvârșit o crimă în lupta pentru propria viață.	Nu are nevoie de soluții. Soluțiile o vor face să creadă că nu e înțeleasă.
Deprimare:	„...viața mea în aceste condiții nu va mai fi niciodată ce a fost. Viața trăită așa, cu privarea de libertate și cu pata pusă pe mine și familia mea, nu are nici un rost...”.	Pozitivismul „Lasă că o să fie bine” o poate irita la culme.

STARE	FELUL ÎN CARE SE RAPORTEAZĂ LA TRAUMĂ	REAȚII ÎN DEPENDENȚA DE STARE
Acceptare:	„...Asta este, trebuie să accept ce mi s-a întâmplat, mi-aș dori să nu se fi întâmplat niciodată, dar vreau să trec peste și să-mi trăiesc viața așa cum pot și în condițiile în care sunt pusă. Cred că nimic nu este întâmplător.”	

În funcție de trăirile sale și de felul în care se raportează la traumă, persoana în cauză are nevoi diferite. De exemplu, în faza de negare și revoltă, nu are nevoie de soluții. Soluțiile o vor face să creadă că nu este înțeleasă. Iar în faza de deprimare, pozitivismul („Lasă că o să fie bine”) o poate irita la culme. Este important de cunoscut că trauma nu are soluții, viața nu poate fi derulată înapoi. Trauma se trăiește, apoi se confruntă cu ea și, ulterior, o integrează, acesta fiind un proces de durată.

Siguranță și securitate

„Nu aveam încredere în nimeni aici și chiar acum mă gândesc dacă e cazul să fac ceva sau nu. Aici chiar dacă ești izolat de garduri înalte, niciodată nu știi ce anume te așteaptă”.

Mărturia unei deținute

La prima vedere, specificul vieții penitenciare pare a fi simplu: angajații asigură servicii pentru deținuți: hrană, cazare, igienă, îmbrăcăminte, recreare, culturalizare, securitate. Cu toate acestea, spațiul penitenciar nu poate fi analizat în conformitate cu legitățile social-generale. În spațiul penitenciar, dimensiunile și structura relațiilor, normele și valorile, sistemul de privilegii, raporturile de forță, status-urile și rolurile diferitor persoane sunt distincte. Indiferent de tipul deținuților, privarea de libertate în penitenciar implică

o izolare fizică, psihică și psihosocială a condamnaților, care influențează diferit trăirile emoționale ale acestora.

Nevoia de siguranță și securitate este fundamentală pentru viața psihică a omului, iar în mediul penitenciar această nevoie este inerent afectată prin însăși esența detenției, care indică argumentarea legală de a izola fizic o persoană, ceea ce este în sine o acțiune care afectează modul obișnuit de activitate a omului.

Siguranța și securitatea în penitenciare depind de crearea unui climat pozitiv, care încurajează cooperarea dintre deținuți: securitate externă (prevenirea evadărilor) și siguranța internă (prevenirea tulburărilor) sunt cel mai bine asigurate prin construirea unor relații pozitive între deținuți și personal. Aceasta este esența **securității dinamice**, care ar trebui să fie prezentă în detenție.

Securitatea dinamică este un concept ce implică:

- Dezvoltarea relațiilor pozitive cu deținutele;
- Canalizarea energiei deținuților în muncă și activitate constructivă;
- Menținerea unui regim decent și echilibrat cu programe individuale pentru deținute.

Astfel, în penitenciarele pentru femei, securitatea dinamică este menită să răspundă nevoilor specifice ale femeilor, să contribuie la crearea unui climat pozitiv. Se recurge la utilizarea măsurilor disciplinare, atunci când este strict necesar.

„Se vor elabora și implementa politici clare și regulamente privind modul de comportare al personalului penitenciarelor, orientate spre asigurarea protecției maxime pentru femeile private de libertate de orice violență verbală sau fizică în bază de gen, abuz sau hărțuire sexuală.”

Regula 31, Regulile de la Bangkok

Pentru a menține siguranța și securitatea persoanei, este important:

- Să reamintim reguli/cerințe, în loc să amenințăm cu pedepse.

- Să anunțăm din timp despre necesitatea unei schimbări majore (plecare, schimbare a locului de trai).
- Să respectăm distanța fizică în timpul comunicării (minimum 40–60 cm).

Semne care indică că persoana se simte amenințată/nesigură:

- Intră în conflicte frecvente cu alte deținute.
- Este critică sau amenințată.
- Se comportă neobișnuit, comparativ cu perioada anterioară.
- Se izolează sau evită comunicarea cu alte persoane.

Studiu de caz:

Antonina are 36 de ani. A locuit anterior detenției împreună cu tatăl ei adoptiv, deoarece părinții ei biologici au abandonat-o la scurt timp după naștere. De asemenea, în experiența ei anterioară detenției a avut mai multe experiențe traumatizante de abuz sexual. A devenit deținută după mai multe episoade de furt. La momentul detenției, a fost observată ca o persoană care nu dorea să vorbească cu alte deținute, se izola și adesea nu dorea să participe la activități organizate în penitenciar, iar din acest motiv se înfuria frecvent sau plângea fără vreun motiv evident pentru alte persoane. După aproximativ 7 luni de detenție, a mărturisit într-o discuție particulară psihologului din penitenciar că locuiește în odaie cu o altă deținută care o amenință și îi este frică de ea, deoarece crede că ar putea să îi provoace un anumit rău. Nevoia de siguranță afectată a Antoninei avea legătură puternică cu deținuta din aceeași cameră, care, chiar dacă nu a comis anumite acțiuni față de ea, în timpul unui conflict putea striga, iar strigătul era momentul în care Antonina re trăia amintiri traumatizante de abuz sexual anterior detenției.

Siguranța trebuie înțeleasă ca fiind condiția de a fi și a se simți sigur, în afara pericolului. Prin securitate se înțeleg, deseori, toate măsurile adoptate pentru a asigura siguranța. În mediul penitenciar se crede adesea că siguranța poate fi asigurată prin păstrarea și menținerea ordinii, a disciplinei și a controlului. Atât legislația națională, cât și cea internațională, prevede că, din motive de siguranță, limitările anumitor drepturi pot fi legitime. Totuși, acestea trebuie să îndeplinească toate cele trei criterii stabilite în conformitate cu dreptul internațional și jurisprudența CtEDO:

- **Legalitatea** – măsura trebuie să fie prevăzută de legi conforme cu standardele internaționale în domeniul drepturilor omului.
- **Necesitatea** – măsura trebuie să fie necesară și utilă.
- **Proporționalitatea** – măsura luată trebuie să fie cea mai puțin invazivă pentru atingerea obiectivului de menținere a ordinii și a securității și să fie impusă pentru cea mai scurtă durată.

Convenția împotriva torturii și altor pedepse ori tratamente cu cruzime, inumane sau degradante

Articolul 11. Fiecare stat parte va exercita o supraveghere sistematică asupra regulilor, instrucțiunilor, metodelor și practicilor privind interogatoriul și asupra prevederilor privind paza și tratamentul persoanelor supuse oricărei forme de arest, deținere sau închisoare pe teritoriul aflat sub jurisdicția sa, în vederea prevenirii oricărui caz de tortură.

Recomandarea nr. 23 (2003) a **Comitetului de Miniștri al statelor membre privind managementul instituțiilor penitenciare** prevede că menținerea controlului în penitenciar ar trebui să se bazeze pe utilizarea **securității dinamice**, adică dezvoltarea de către personal a relațiilor pozitive cu deținuții pe baza fermității și corectitudinii, în combinație cu o înțelegere a situației lor personale și a oricărui risc prezentat de anumiți deținuți (Regula 18).

În cazul în care se folosesc dispozitive tehnice, cum ar fi alarmele și televiziunea cu circuit închis, acestea ar trebui să fie întotdeauna complementate cu metodele dinamice de securitate.

Standardele internaționale în materie de securitate penitenciară oferă recomandări, inclusiv cu referire la modul de amplasare a deținuților în celulă. Astfel, toate încăperile de deținere și, în special, acele care sunt destinate deținuților în timpul nopții, trebuie să corespundă tuturor exigențelor de igienă, ținându-se cont de climă, mai ales în ceea ce privește volumul de aer, suprafața minimă, iluminatul, încălzirea și ventilația. În orice încăpere în care deținuții trebuie să trăiască și să muncească:

(a) ferestrele trebuie să fie suficient de mari pentru ca deținuții să poată citi și munci la lumina naturală, amplasarea acestor ferestre trebuie să permită pătrunderea de aer proaspăt și aceasta chiar dacă este sau nu ventilație artificială;

(b) lumina artificială trebuie să fie suficientă pentru a permite deținuțului să citească sau să muncească fără să-și strice vederea.

Acces la servicii de asistență juridică

Atât legislația națională, cât și tratatele internaționale la care Republica Moldova este parte, prevăd dreptul femeilor în detenție de a beneficia de asistență juridică. Spre exemplu, **Recomandarea Rec (2006) 13 a Comitetului de Miniștri al statelor membre privind detenția provizorie, condițiile în care are loc aceasta, precum și aplicarea garanțiilor împotriva abuzului** prevede că aplicarea unei persoane deținute a unui regim de detenție solitară în calitate de sancțiune nu va afecta accesul la avocat și va permite un contact minim cu familia din afară. Persoanele deținute vor dispune de mijloace pentru formularea unei plângeri atât în cadrul, cât și în afara sistemului penitenciar, precum și vor avea acces confidențial la o autoritate competentă de examinare a acestei plângeri.

Statul are obligația pozitivă de a garanta deținuților dreptul la asistență juridică. Această obligație pozitivă a statului se realizează prin intermediul asistenței juridice garantate de stat.

Asistența juridică garantată de stat reprezintă serviciile de consultanță și asistență juridică, oferite de către avocații care sunt contractați și plătiți de către stat. Deci, prin asistență juridică garantată de stat înțelegem serviciile avocaților achitați din contul statului. De aceste servicii pot beneficia persoanele care nu dispun de suficiente mijloace financiare pentru plata unui avocat, adică au un nivel al veniturilor mai jos decât cel prevăzut de lege (nivelul minim de existență calculat de Biroul Național de Statistică) sau care beneficiază de dreptul la o astfel de asistență în virtutea prevederilor legii.

În cazul femeilor în detenție, dreptul la asistență juridică garantată de stat nu este condiționat de nivelul veniturilor beneficiarei sau ale familiei. Altfel, femeile în detenție pot beneficia de serviciile unui avocat ce acordă asistență juridică garantată de stat, indiferent de situația financiară a familiei. Asistența juridică calificată poate fi solicitată la orice etapă a procesului penal, iar într-un proces civil sau contencios administrativ – și până la inițierea procesului.

Pentru a beneficia de asistența juridică calificată, femeile în detenție trebuie să depună o cerere la Oficiul teritorial al CNAJGS, la organul de urmărire penală sau în instanța judecătorească. Organul de urmărire penală sau instanța judecătorească va remite cererea și documentele anexate Oficiului teritorial al CNAJGS în cel mult 3 zile lucrătoare de la data recepționării, care va emite o decizie prin care se va desemna un avocat. Avocatul desemnat va asista gratuit.

Asistență juridică este prestată, inclusiv, de către reprezentanții societății civile. Aceste organizații au un rol important în dezvoltarea unor servicii complexe de asistență juridică, contribuind la ridicarea standardelor de prestare a serviciilor în domeniul respectiv.

Respectarea nevoilor de igienă și de sănătate ale femeilor

Respectarea nevoilor de igienă. Drepturile omului corespund necesităților fundamentale ale oamenilor. Ele sunt o formă juridică pentru asigurarea acestor necesități. Drepturile omului sunt acelea care asigură demnitatea umană și oportunitățile pentru dezvoltarea personală. Femeile aflate în detenție beneficiază de dreptul de a fi tratate cu demnitate.

Comitetul European pentru Prevenirea Torturii și Tratatelor sau Pedepselor Inumane sau Degradante (CPT)³⁸, pentru a accentua importanța prevenirii relexor tratamentelor aplicate femeilor private de libertate, a ales să acorde o atenție specială aspectelor specifice, indicând clar autorităților naționale punctele sale de vedere cu privire la modul în care femeile private de libertate trebuie tratate. CPT atrage atenția asupra unui număr de probleme de igienă și sănătate ale femeilor private de libertate, care diferă mult de cele ale bărbaților și care trebuie să primească un răspuns corespunzător.

În vederea realizării acestui drept, femeile trebuie să aibă acces la instalațiile sanitare și sălile de baie, să aibă la dispoziție obiectele igienice necesare. Conform CPT, lipsirea de necesitățile fundamentale poate constitui în sine un tratament degradant.

„Penitenciarele pentru femeile private de libertate trebuie să dispună de facilități și obiecte necesare, pentru a suplini nevoile speciale de igienă personală ale femeilor, inclusiv ștergere sanitare eliberate gratuit și acces cu regularitate la sursă de apă folosită pentru igiena personală a femeilor și copiilor, în special în cazul femeilor implicate în pregătirea alimentelor și a celor însărcinate, care alăptează copii sau au ciclul menstrual”.

38 Comitetul European pentru Prevenirea Torturii și Tratatelor sau Pedepselor Inumane sau Degradante (CPT). Femeile private de libertate, Extras din cel de-al 10-lea Raport general, publicat în 2000.

Regula 5, Regulile de la Bangkok

Astfel, instalațiile de baie și duș trebuie să fie suficiente, pentru ca fiecare deținută să aibă posibilitatea să le folosească la o temperatură adecvată climatului și atât de des pe cât o cere igiena generală conform anotimpului și regiunii geografice, dar cel puțin o dată pe săptămână într-o climă temperată. În acest scop, fiecare femeie condamnată trebuie să dispună de apă și de articole de toaletă necesare sănătății lor și curățeniei lor. Fiecare deținută trebuie să dispună, în conformitate cu uzanțele locale sau naționale, de un pat individual cu așternut separat și suficient, curat în momentul eliberării, bine întreținut și schimbat suficient de des pentru a fi asigurată curățenia acestuia.

Respectarea nevoilor de sănătate, etica medicală. Standardele internaționale prevăd că prestarea serviciilor medicale pentru deținute reprezintă o responsabilitate a statului. Deținutele trebuie să beneficieze de aceleași standarde de sănătate care sunt puse la dispoziția comunității și să dispună în mod gratuit de acces la serviciile de îngrijire medicală necesare, fără discriminarea bazată pe statutul lor juridic (statut de condamnat sau deținut preventiv). Pentru ca îngrijirile medicale asigurate persoanelor private de libertate să fie egale cu cele de care se bucură bolnavii din comunitatea exterioară, pentru a respecta principiul de egalitate, îngrijirile trebuie să fie efectuate de medici sau asistenți calificați în probleme de sănătate specifice femeilor, inclusiv ginecologie. În măsura în care îngrijirile preventive specifice există în comunitatea exterioară, cum ar fi depistarea cancerului mamar, al colului uterin, acestea trebuie să fie oferite și femeilor private de libertate. Accesul la tratament trebuie asigurat, iar fondurile trebuie să fie suficiente, pentru a asigura tratamentul deținutelor care nu dispun de asigurare medicală și nu au resursele necesare pentru a o plăti.

Etica medicală. Asigurarea confidențialității este elementul esențial al eticii medicale. Un medic din penitenciar îndeplinește sarcinile unui medic și este dator să respecte confidențialitatea. Serviciul de asistență medicală trebuie să întocmească și să mențină fișe individuale corecte,

actualizate și confidențiale pentru toate deținutele, care ar trebui să dispună, la solicitare, de acces la fișele lor.

„Oricare ar fi măsurile instituționale pentru reglementarea asistenței medicale în penitenciare, este esențial ca deciziile clinice ale medicilor din penitenciare să fie guvernate numai de criteriile medicale, iar calitatea și eficacitatea activității lor să fie evaluată de către o autoritate medicală calificată.”³⁹

Serviciile medicale pentru persoanele private de libertate prezintă, totodată, relevanță pentru prevenirea rețelor tratamente. Un nivel necorespunzător de asistență medicală poate constitui un tratament inuman și degradant.

Potrivit **Regulilor de la Bangkok**, evaluarea medicală a femeilor la primirea în penitenciar trebuie să includă un screening complet, pentru a identifica nevoile de asistență medicală, inclusiv asupra următoarelor aspecte:

- a) prezența unor boli sexual transmisibile sau boli transmisibile prin sânge și, în dependență de factorii de risc depistați, femeilor private de libertate le poate fi oferită posibilitatea de a efectua testul la HIV/SIDA, inclusiv consultul medical prealabil și post-testare;
- b) necesitatea asistenței medicale în cazuri de afecțiuni mintale, inclusiv, în cazul sindromului de stres post-traumatic, risc de suicid și auto-mutilare;
- c) datele referitoare la sănătatea reproductivă a femeii private de libertate, inclusiv despre sarcina curentă sau sarcini recente, nașteri sau alte aspecte legate de sănătatea reproductivă;
- d) prezența dependenței de droguri;
- e) abuzul sexual și alte forme ale violenței la care femeia a fost supusă anterior plasamentului.

39 Andres Leht mets, Jörg Pont, Îngrijirea sănătății și etica medicală în penitenciare. Manual pentru personalul medical și angajații penitenciarelor, responsabili de bunăstarea deținuților. Consiliul European, Chisinau, 2016.

Medicul are obligația de a documenta semnele de violență și de rele tratamente de care ia cunoștință și de a le raporta autorităților, cu consimțământul pacientului. Documentația trebuie întocmită fără întârziere, deoarece semnele violenței dispar în timp.

În cazul în care femeia privată de libertate este însoțită de un copil, acest copil, de asemenea, va fi supus screening-ului medical, de preferință de către un specialist pediatru, pentru a determina care sunt nevoile medicale de asistență sau tratament medical. Se va acorda acces la servicii medicale relevante, cel puțin echivalente celor disponibile în comunitatea respectivă⁴⁰.

Confidențialitatea medicală trebuie garantată și respectată.

Serviciile medicale trebuie să fie organizate în strânsă legătură cu administrația generală a sănătății publice, precum și într-un mod care să asigure continuitatea tratamentului și a îngrijirii, inclusiv în cazurile de îmbolnăvire cu HIV, tuberculoză și alte boli infecțioase, dar și în cazul de dependență de droguri.

Serviciile medicale penitenciare trebuie să asigure sau să faciliteze elaborarea de programe specializate, adresate femeilor care sunt **dependente de abuzul substanțelor**, luându-se în considerație victimizarea anterioară a acestora, nevoile speciale ale femeilor însărcinate și femeilor cu copii, precum și diversitatea de context cultural al acestor femei⁴¹.

⁴⁰ Regula nr. 6, Regulile Națiunilor Unite pentru tratamentul femeilor private de libertate și cu privire la asigurarea măsurilor neprivative de libertate pentru femeile delincvente (Regulile de la Bangkok).

⁴¹ Regula nr. 15, Regulile Națiunilor Unite pentru tratamentul femeilor private de libertate și cu privire la asigurarea măsurilor neprivative de libertate pentru femeile delincvente (Regulile de la Bangkok).

Servicii de protecție și îmbunătățire a sănătății mintale: abordări organizaționale pentru prevenirea suicidului și automutilării

„Serviciile de asistență medicală individualizate, sensibile la diferențele de gen, ce iau în considerare simptomele de traumă și complete, precum și programele de reabilitare în domeniul asigurării sănătății mintale pentru femeile private de libertate care necesită tratament al bolilor mintale, trebuie să le fie asigurate acestora în penitenciare și în alte instituții non-privative de libertate.

Regula 12 Regulile de la Bangkok

Fiecare penitenciar trebuie să dispună de un serviciu de asistență medicală responsabil pentru evaluarea, promovarea, protecția și îmbunătățirea sănătății fizice și mintale a deținuților, o atenție deosebită fiind acordată deținuților cu necesități speciale de îngrijire medicală sau cu probleme de sănătate care împiedică reabilitarea lor. Nu trebuie neglijate măsurile alternative, menținerea contactelor cu lumea din afară, activități diversificate de dezvoltare etc.

Totodată, CPT, în recomandările sale, indică asupra importanței unor proceduri adecvate pe care conducerea penitenciarului urmează să le asigure, împreună cu serviciul de sănătate. Prevenirea suicidului implică **eforturi active de monitorizare și susținere** a femeilor private de libertate, iar succesul acestor eforturi rezită în dezvoltarea unor relații de încredere. Eforturi active de monitorizare și susținere includ identificarea femeilor asociate cu risc de suicid sau de automutilare. Identificarea riscului suicidal și prevenirea acestuia necesită o atenție sporită, respectiv, instrumente eficiente de intervenție și evaluare. Este demonstrată utilitatea organizării instruirilor

pentru personalul care nu este de specialitate (asistente, gardieni), pentru a le consolida capacitatea de a recunoaște semnele riscului de suicid, folosindu-se de proceduri standard, cum ar fi fișele de observație, create special pentru astfel de cazuri, construite în baza literaturii de specialitate. Fișele conțin informații care fac referire la situații, circumstanțe și comportamente ce ar putea indica acest risc. Evaluarea factorilor de risc suicidal (de exemplu, un istoric care cuprinde autovătămare, prima încarcerare, o sentință mai severă decât cea așteptată, un istoric care cuprinde tulburări mintale, mai ales depresie, psihoză sau tulburare bipolară, consum cronic de alcool sau droguri) și a comportamentelor ce ar putea indica creșterea riscului de suicid (de exemplu, izolarea socială, refuzul vizitatorilor, autoneglijare, refuzul hranei, o schimbare radicală a dispoziției, lipsa motivației și a planurilor de după eliberare, donarea propriilor posesii, pot fi decisive în prevenția suicidului în mediul penitenciar).

Grupuri de persoane în detenție, care prezintă risc sporit pentru acte suicidale

Aflați:

- dacă sunt pentru prima dată în arest,
- dacă au obținut o sentință mai lungă decât se așteptau sau statutul lor s-a modificat,
- dacă a trecut puțin timp de la a fi în arest preventiv la ispășirea unei sentințe,
- dacă au un istoric de tentative de suicid,
- dacă au un istoric de tulburări mintale (în special depresie sau psihoze),
- dacă au un istoric de consum abuziv de alcool sau alte droguri,
- dacă suferă de boli fizice cronice sau foarte dureroase,
- dacă sunt condamnați pentru crimă sau delict sexual,
- dacă au dificultăți în comunicare și mecanisme de coping foarte slabe,
- dacă au un istoric de agresiune sexuală sau abuz sexual,
- dacă sunt izolați din punct de vedere social, atât în interiorul penitenciarului, cât și în exterior etc.

În plus, pot fi stimulați o serie de factori protectivi, ce ar putea reduce riscul de suicid, cum ar fi: suportul social (crearea unor relații de încredere, în cadrul cărora individul să se poată destăinui, implicarea în activitățile grupului sau în organizații religioase), legăturile familiale (individul este responsabilizat prin prisma impactului pe care l-ar avea sinuciderea lui asupra familiei, iar în cazul femeilor, asupra copiilor lor), resursele personale (o stimă de sine ridicată, mecanisme de coping puternice, abilități de rezolvare a problemelor, sentimentul că viața are scop și sens) și un mediu securizant (sentiment de siguranță, împărțirea celulei cu un alt deținut, lipsa accesului la diverse modalități de a comite suicid etc.). Ghidurile internaționale recomandă o abordare directă în evaluarea acestui risc, respectiv, întrebări explicite adresate deținutului despre gândurile, intențiile și planurile sale. În mediul penitenciar, femeile și tinerii au cel mai mare risc de suicid. Astfel, se poate presupune că una din zece femei va avea o tentativă de suicid în perioada detenției.

Studiu de caz:

Jana are 34 de ani. Este mamă a 3 copii de 2,5 și, respectiv, 8 ani. În detenție se află cu copilul mai mic de 2 ani. Este pentru a doua oară când se află în detenție. De mai multe ori după nașterea copilului acuza probleme de somn. Medicul i-a recomandat să ia pastile care ajută la adormire, însă Jana nu le lua din frica de a nu auzi copilul noaptea. Astfel, mai mult de 5 săptămâni alte deținute au început să observe că adoarme la terenul de joacă și tot timpul se plângea altora că nu mai vede sens în așa o viață. Persoanele cunoscute au început să o acuze pentru asemenea atitudine, deoarece credeau că o mamă nu are de ce să fie nemulțumită, comparativ cu alte deținute și, în plus, nu e la prima ei detenție și deja nu e la fel ca înainte. Jana a refuzat să ceară ajutor cuiva și nu permitea nimănui să vorbească cu ea. Într-un weekend a comis prima tentativă de suicid, după ce a consumat mai multe pastile. La spital a fost diagnosticată de medicul psihiatru cu depresie severă și timp de mai multe săptămâni nu putea îngriji de

copil și nici de sine. În spital i-a mărturisit medicului psihiatru că copilul de 2 ani a fost născut în urma unui viol.

Potrivit normelor CPT, toți angajații penitenciarului care vin în contact cu deținutele, trebuie să fie instruiți pentru a recunoaște semnele riscului de sinucidere.

Trebuie să existe un algoritm standard de control, pentru a evalua riscul de suicid și autovătămare. Trebuie să se cumuleze informații complete despre deținutele expuse riscului de suicid și autovătămare, care să cuprindă diverși factori care pot crește riscurile. Toate persoanele identificate ca prezentând un risc trebuie abordate corespunzător, plasate sub observație, să beneficieze de consiliere, sprijin, relații corespunzătoare. Deținutele care prezintă semne grave de suicid și autovătămare trebuie redirecționate către serviciile de sănătate mintală și supravegheate de către personalul medical. Potrivit CPT⁴², toate cazurile de autovătămare trebuie să fie evaluate din punct de vedere medical imediat după incident, pentru a evalua gravitatea leziunilor și starea psihologică a deținutei.

Serviciul de asistență medicală trebuie să includă o echipă interdisciplinară cu personal calificat suficient, care acționează în mod independent și care dispune de experiență suficientă în psihologie și psihiatrie. Evaluarea riscului de suicid trebuie realizată în echipă, folosind informații din mai multe surse – familie, gardieni, medic psihiatru, asistente. De asemenea, în condițiile în care riscul de suicid fluctuează în timp, evaluarea trebuie repetată în mod periodic, ținând cont și de mărturiile date de către persoanele deținute aflate în astfel de situații.

⁴² Andres Lehtmetts, Jörg Pont, Îngrijirea sănătății și etica medicală în penitenciare. Manual pentru personalul medical și angajații penitenciarelor, responsabili de bunăstarea deținuților, Consiliul European, Chisinau, 2016.

Deținutele care sunt expuse riscului de suicid necesită sprijin medical imediat și trebuie plasate sub observație specială. Neglijarea identificării acestora și luării unor măsuri adecvate reprezintă încălcarea dreptului omului. În astfel de cazuri, Curtea Europeană a Drepturilor Omului a constatat încălcări ale articolului 2 (dreptul la viață) și/sau ale articolului 3 (interzicerea torturii și a altor pedepse sau tratamente inumane sau degradante).

În acest sens, în penitenciare trebuie să fie implementate strategii de prevenire a sinuciderii și auto-vătămării. Mai mult decât atât, trebuie asigurate servicii adecvate de sprijin psihosocial și psihiatric individualizat, ce răspunde la nevoile speciale ale femeilor.

„Elaborarea și implementarea de strategii, cu implicarea consultațiilor din partea instituțiilor medicale pentru tratamentul bolilor mintale și a serviciilor de asistență socială, pentru prevenirea suicidului și a cauzării auto-mutilărilor în rândul femeilor private de libertate, precum și asigurarea unui suport relevant, centrat de diferențele de gen și specializat, persoanelor aflate în grupul de risc, vor constitui parte a politicilor ample în domeniul asigurării asistenței medicale persoanelor afectate de boli mintale în cadrul penitenciarelor pentru femei.”

Regula 16, Regulile de la Bangkok

Astfel, procedura de examinare efectuată la primirea în penitenciar, precum și evaluările periodice, sunt componentele de baza ale strategiilor de prevenire a sinuciderilor și autovătămărilor. Prevenirea, la fel, depinde într-o mare măsură de supravegherea adecvată și capacitatea personalului responsabil să identifice persoanele în situații de risc pentru a le referi neîntârziat către specialiștii din domeniul sănătății mintale.

Toate penitenciarele trebuie să asigure accesul prompt la îngrijire medicală în cazuri urgente. Deținutele care necesită tratament specializat sau operații chirurgicale trebuie să fie transferate în instituții specializate sau spitale. Dacă un penitenciar dispune de propriul spital, acesta trebuie să fie asigurat cu personalul medical și echipamentul corespunzător, pentru a le oferi deținutelor transferate la spital tratamentul și îngrijirea necesară.

În penitenciarele pentru femei trebuie să existe, în mod obligatoriu, instalațiile speciale necesare pentru îngrijirea femeilor gravide și a celor care au născut. În măsura posibilităților, trebuie să se ia măsuri pentru ca nașterile să aibă loc într-un spital din afara penitenciarului. Dacă copilul se naște în închisoare, este important ca în actul de naștere să nu fie trecut acest lucru.

Angajații penitenciarelor au obligația să întreprindă măsuri pentru a le permite persoanelor deținute să continue tratamentul medical sau stomatologic necesar, început înainte de detenție, dacă această decizie este luată de către medicul sau stomatologul instituției penitenciare, în măsura posibilului cu consultarea medicului sau stomatologului care a început tratamentul. Refuzul unei cereri de consultare a medicului său sau a stomatologului, făcute de persoana deținută, trebuie să fie motivat. Orice deținută trebuie să beneficieze de îngrijirile unui dentist calificat.

Examenul medical pentru a identifica semne de violență. Serviciile de asistență medicală au un rol important pentru a contribui la prevenirea violenței împotriva femeilor private de libertate prin înregistrarea leziunilor observate și informarea autorităților respective. Orice acuzație de maltratare sau violență trebuie să fie înregistrată corespunzător, fiind urmată de un examen medical pentru documentarea constatărilor și înaintată cu consimțământul persoanei deținute pentru investigare.

Practici bune pentru a sprijini contactul cu lumea exterioară și a menține relațiile cu familia

Regulile Națiunilor Unite pentru tratamentul femeilor private de libertate și cu privire la asigurarea măsurilor neprievative de libertate pentru femeile delincvente (Regulile de la Bangkok)

Regula 23

Sancțiunile disciplinare față de femeile private de libertate nu vor include interzicerea întrevederilor cu familia, în special, întrevederile cu copiii.

Regula 26

Contactul femeilor private de libertate cu familiile lor, inclusiv cu copiii lor, cu tutorii și reprezentanții legali ai copiilor, va fi încurajat și facilitat prin toate mijloacele accesibile. Dacă e posibil, se vor întreprinde măsuri pentru a contrabalansa dezavantajele la care sunt expuse femeile private de libertate, plasate în penitenciare, departe de locul lor de trai.

Regula 27

În penitenciarele în care se permite efectuarea vizitelor conjugale, trebuie să fie posibil ca femeile private de libertate să-și poată exercita acest drept la egalitate cu bărbații.

Regula 28

Vizitele care implică participarea copiilor trebuie să decurgă într-o atmosferă care creează experiențe pozitive ale vizitelor, inclusiv sub aspectul atitudinii personalului penitenciarelor, și trebuie să permită contactul deschis al mamei cu copilul. Trebuie încurajate, pe cât e posibil, vizitele ce implică un contact mai aprofundat cu copiii.

Regula 43

Administrația instituțiilor penitenciare va încuraja și, acolo unde este posibil, de asemenea, va facilita vizitarea femeilor private de libertate, aceasta fiind o premisă importantă pentru asigurarea bunăstării mintale și reintegrării sociale a acestora.

Regula 44

Pe motiv că femeile private de libertate au experimentat în mod disproporționat violență în familie, ele necesită o consultație adecvată cu caracter personal, inclusiv cu privire la membrii familiei cărora le va fi permisă vizita.

În foarte multe țări deținuților condamnați li se permite să aibă contact direct cu familiile lor și cu prietenii, deși condițiile în care au loc vizitele variază în mare măsură. Penitenciarul, ca instituție cu funcție socio-educativă ce pregătește individul pentru o reintegrare calitativă în societate, este dator să ofere maximum de facilități pentru ca acest contact să nu se întrerupă, deoarece deținutul este izolat, dar nu exclus din societate.

„...noțiunea de familie începe a fi explicată prin cuvântul „tot.” Tot- adică un întreg univers de care, la moment, sunt parțial lipsite, tot fiind format din ea și cei dragi. Totul ca semnificație presupune unitate, a fi una cu celălalt, care poate fi copilul sau părintele sau soțul. Tot înseamnă și complet, din care nu lipsește nimeni sau nimic, referindu-ne la familie”⁴³.

Femeile în detenție au o nevoie puternică de contact regulat cu familiile lor, în special cu copiii lor, ceea ce este crucial pentru bunăstarea lor mintală și reintegrarea socială reușită. Deși s-ar părea că femeile private de libertate pot menține relații cu rudele prin intermediul întrevederilor de scurtă și lungă durată sau a convorbirilor telefonice, experiențele multor femei din detenție demonstrează că, în multe cazuri, distanța, lipsa mijloacelor financiare reprezintă impedimente serioase pentru comunicarea cu cei apropiați, mai ales în cazul părinților care sunt vârstnici sau al copiilor care sunt în grija rudelor. În anumite cazuri, femeile nu sunt vizitate în detenție, deoarece sunt stigmatizate sau respinse de familiile lor. Miturile și stereotipurile despre femeile care intră în contact cu sistemul de justiție penală, atunci când sunt perpetuate de membrii familiei sau chiar de autorități responsabile, subminează relația copil-părinte.

Standardele internaționale recomandă statelor ca sancțiunile disciplinare față de femeile private de libertate să nu prevadă interzicerea întrevederilor cu familia, în special a întrevederilor cu copiii. În situația în care mama locuiește separat de copil din cauza executării pedepsei cu închisoarea,

43 Eudochia Saharneau, Tatiana Margarint, *Violența în familie și femeile din Penitenciarul de la Rusca: Trecut, Prezent, Viitor. Studiu antropologic*, Universitatea de Stat din Moldova, Misiunea norvegiană de experți pentru asigurarea supremației legii (NORLAM), 2016.

părintele sau tutorele care locuiește împreună cu copilul nu are dreptul să împiedice contactul dintre copil și celălalt părinte care locuiește separat. Ca excepție, se poate împiedica contactul cu celălalt părinte în cazul când comportamentul acestuia este în defavoarea intereselor copilului sau prezintă pericol pentru starea lui fizică și psihică, dar această interdicție nu poate fi stabilită în mod discreționar decât de către autoritatea tutelară sau instanța de judecată.

„Vizitele care implică participarea copiilor trebuie să decurgă într-o atmosferă care creează experiențe pozitive ale vizitelor penitenciare, inclusiv sub aspectul atitudinii personalului penitenciarelor, și trebuie să permită contactul deschis al mamei cu copilul. Trebuie încurajate, pe cât este posibil, vizitele ce implică un contact mai profundat cu copiii”.

Regula 15, Regulile de la Bangkok

Femeia care este în detenție și locuiește separat de copil are dreptul de a primi informațiile ce se referă la copilul ei de la toate instituțiile educative, curative, de asistență socială etc. Comunicarea informației poate fi refuzată printr-un răspuns motivat, numai dacă comportamentul părintelui prezintă pericol pentru viața și sănătatea copilului. Acest refuz poate fi atacat în instanța judecătorească.⁴⁴

Astfel, multe țări au devotat inițiative ce pot sprijini relațiile copil-părinte, care ajută la reafirmarea simțului părintesc. Mamele cunosc ce se întâmplă în viețile copiilor lor, fiind consultate cu privire la deciziile referitoare la copiii lor. La fel, sunt prevăzute spații speciale pentru a crea o ambianță agreabilă.

Se estimează că în Europa 2,1 milioane de copii au părinți în detenție. Pentru a asigura respectarea drepturilor acestor copii și a răspunde necesităților lor speciale, pentru că încarcerarea părinților nu înseamnă abandon,

⁴⁴ Regula nr. 28, Regulile Națiunilor Unite pentru tratamentul femeilor private de libertate și cu privire la asigurarea măsurilor neprivative de libertate pentru femeile delincvente (Regulile de la Bangkok).

statele sunt încurajate să întreprindă eforturi necesare pentru a menține și a consolida legătura copil-părinte.

Astfel, în **Recomandarea Rec (2018) a Comitetului de Miniștri către statele membre cu privire la situația copiilor cu părinți încarcerați**⁴⁵, Comitetul de Miniștri și-a exprimat convingerea că contactul dintre copil și părintele încarcerat poate avea un impact pozitiv asupra copilului, angajații penitenciarului și societatea trebuie să respecte dreptul și nevoile copiilor, precum și calitatea acestui contact cu părinții care sunt privați de libertate, asigurând, totodată, siguranța și securitatea în penitenciar. În acest context, Comitetul recomandă:

- evitarea arestării părinților în fața copiilor;
- permisiunea de a-și vizita părinții la o săptămâna după arest;
- proceduri de securitate adaptate pentru copii;
- spații amenajate pentru vizite;
- utilizarea tehnologiilor pentru a păstra contactul copil-părinte;
- evenimente semnificative din viața copilului, cum ar fi zile de naștere, prima zi de școală, ar trebui să se ia în considerare atunci când părinților în detenție li se permite să-și viziteze copiii, etc.

Parlamentul European invită statele membre să faciliteze legăturile familiale, în special relațiile părinților încarcerați cu copiii lor, cu excepția cazurilor în care acest lucru nu este în interesul copilului, prin crearea unor locuri de primire în care atmosfera să fie diferită de cea din mediul penitenciar și în care să fie posibilă desfășurarea de activități comune și un contact afectiv corespunzător.

Părinții au drepturi egale în raport cu copiii lor. Astfel, mama în detenție, indiferent dacă copilul este născut în căsătorie sau în afara căsătoriei, dacă părinții au locuit separat, are dreptul:

⁴⁵ CM/ REC (2018) Adoptată de Comitetul de Miniștri pe 4 aprilie 2018.

- de a comunica și a avea legături personale cu copilul său prin întrevederile de scurtă sau lungă durată, autorizate conform regulamentului penitenciarului; comunicarea se poate realiza atât direct, cât și prin intermediul telefonului (conform regulamentului penitenciarului), scrisori etc.;
- de a participa la educația copilului său; acest drept îi permite părintelui să ia hotărâri și măsuri pentru formarea personalității copilului; educația copilului include și grija părintelui pentru sănătatea copilului, dezvoltarea fizică și cea morală;
- de a se interesa de reușita copilului etc.

Neînțelegerile apărute între părinți cu referire la educarea copilului se soluționează de autoritatea tutelară. Părintele căruia îi sunt create obstacole în comunicarea cu copilul poate adresa o cerere către autoritatea tutelară de la locul aflării copilului, prin care se solicită stabilirea unui program de întrevederi. Cererea poate fi depusă prin poștă. Cererea se întocmește în formă liberă și urmează a include următoarele informații:

- datele de identitate ale ambilor părinți,
- adresa și datele de contact ale ambilor părinți,
- datele de identitate ale copilului,
- informații cu referire la programul copilului (ex. frecvențează grădinița, școala, alte instituții, etc.),
- circumstanțele în care se limitează comunicarea cu copilul,
- programul de întrevederi care se solicită,
- alte informații relevante la caz.

Cererea cu privire la stabilirea programului de întrevederi se examinează de autoritatea tutelară în termen de o lună. În cursul examinării autoritatea tutelară va solicita explicațiile și doleanțele ambilor părinți, iar în cazul copilului ce a împlinit vârsta de 10 ani, se ascultă și opinia sa. La stabilirea programului de întrevederi se va ține cont prioritar de interesul suprem al copilului, dar și de vârstă, programul copilului, starea

de sănătate a copilului, particularitățile și necesitățile individuale ale copilului etc.

După ce va examina toate circumstanțele descrise, autoritatea tutelară va emite o decizie ce devine obligatorie pentru părintele în grija căruia se află copilul. Dacă persoana nu este de acord cu decizia pronunțată de autoritatea tutelară, în termen de 30 de zile de la data comunicării deciziei, o poate contesta în instanța judecătorească de la sediul instituției, investită cu rol de autoritate tutelară.

Pentru cererile cu privire la contestarea deciziei autorității tutelare de stabilire a programului de întâlniri nu se achită taxa de stat. Dacă părintele ce locuiește cu copilul nu respectă decizia autorității tutelare cu referire la stabilirea programului de întâlniri, celălalt părinte este în drept să se adreseze cu o cerere în instanța de judecată prin care solicită înlăturarea obstacolelor în comunicarea cu copilul. Cererea urmează a fi înaintată în instanța de judecată din raza domiciliului părintelui care nu permite comunicarea cu copilul.

Abordăm nevoile grupurilor de femei cu vulnerabilitate sporită

Femeile însărcinate și femeile cu copii în detenție, femeile care aparțin minorităților etnice, religioase și rasiale, sexuale, cetățenii străini și, în special, persoanele cu dizabilități, cum ar fi femeile cu handicap, femeile bolnave mintal, cu retard mintal, sunt expuse unui risc mai mare de discriminare și rele tratamente. Fetele, femeile în vârstă, la fel, fac parte din categoria persoanelor cu vulnerabilitate sporită, deoarece acestea pot fi vulnerabile la abuzuri atât din partea angajaților penitenciarului, cât și a altor deținuți.

Femeile în detenție reprezintă un grup vulnerabil, iar nevoile lor și vulnerabilitățile diferă mult de cele ale bărbaților. Atunci când femeile se regăsesc în mai multe grupuri, nevoile lor sunt multiple, ele având necesități de îngrijire și protecție suplimentară, iar nesatisfacerea acestor nevoi multiple, în anumite cazuri, poate reprezenta rele tratamente.

De menționat că aceste categorii nu reprezintă o mică parte din populația penitenciară, cum s-ar părea la prima vedere. De exemplu, femeile cu dizabilitate mintală reprezintă o proporție importantă din populația penitenciarelor.

Bunele practici internaționale recomandă penitenciarelor dezvoltarea unor strategii cuprinzătoare, pentru a răspunde nevoilor speciale ale acestor grupuri de femei cu multiple vulnerabilități. Acestea ar include: evaluarea riscurilor și a necesităților, a planurilor adaptate de aplicare a pedepsei, îngrijirea specială, precum și supravegherea și protecția deținuților cu nevoi speciale. Discriminarea pe criterii de naștere, naționalitate, etnie, rasă, origine, sex, orientare sexuală, gen, identitate, vârstă, handicap, stare de sănătate, sentință sau alt statut poate fi împiedicată, dar acest lucru nu previne, la rândul său, recunoașterea nevoilor speciale ale anumitor grupuri de deținuți.

Femei însărcinate și femei cu copii în detenție

Potrivit **Regulilor de la Bangkok** femeile private de libertate care sunt însărcinate sau alăptează vor primi consultații privind sănătatea și modul de alimentație în cadrul unui program ce va fi elaborat și monitorizat de către un specialist medical calificat. Femeilor însărcinate, nou-născuților, copiilor și mamelor care alăptează le va fi asigurat accesul gratuit la alimentație adecvată și la timp, un mediu sănătos și posibilități de a efectua exerciții fizice cu regularitate. Femeile private de libertate nu trebuie să fie

descurajate să-și alăpteze copiii, decât dacă există contraindicații specifice de sănătate în acest sens.

Deciziile de a permite copiilor să rămână cu mamele lor în cadrul instituțiilor penitenciare se vor baza pe interesul superior al copilului. Copiii ce se află în penitenciare împreună cu mamele lor nu vor fi niciodată tratați ca deținuți. Femeilor private de libertate, ai căror copii se află cu ele în penitenciare, le vor fi asigurate oportunități maxim posibile de a petrece timp cu copiii lor.

Deciziile privind necesitatea de a separa copilul de mama sa se vor baza pe evaluări individuale și cele mai bune interese ale copilului, în conformitate cu legile naționale. Înlăturarea copilului din cadrul instituției penitenciare se va efectua cu atenție, doar după ce au fost identificate modalitățile alternative de îngrijire a copilului și, în cazul deținuților străini, în baza consultării serviciilor consulare ale țărilor respective. După ce copiii sunt separați de mamele lor și plasați cu familia sau cu rudele lor sau în alte locații alternative de îngrijire, femeilor private de libertate le vor fi puse la dispoziție, în măsura maxim posibilă, oportunități și spații special amenajate pentru întrevederi cu copiii lor, atunci când bunele interese ale copilului sau securitatea publică nu sunt prejudiciate.

Nevoile medicale și nutriționale ale femeilor private de libertate care au născut recent, însă copiii cărora nu se află împreună cu ele în penitenciar, trebuie să fie incluse în programul lor de tratament.

Articolul 256 din Codul de executare prevede că în penitenciare se amenajează încăperi speciale pentru îngrijirea femeilor gravide și creșe pentru copii. Femeilor li se asigură posibilitatea de a naște în spitale ce nu aparțin Administrației Naționale a Penitenciarelor. În cazul nașterii copilului în penitenciar, acest fapt nu va fi indicat în certificatul de naștere. La solicitare, mamei cu copil în vârstă de până la 3 ani i se creează condiții de locuire în comun. În acest caz, administrația penitenciarului asigură o supraveghere continuă, inclusiv medicală, a copilului și a mamei. Decizia de a-i permite copilului să stea în penitenciar cu părintele său se va baza pe interesul

suprem al copilului respectiv. În cazul în care copiii li se permite să rămână în penitenciar cu un părinte, se vor asigura următoarele:

(a) încăperi interne sau externe de îngrijire a copiilor, asigurate cu persoane calificate, în care copiii vor fi plasați atunci când nu se află sub îngrijirea părintelui lor;

(b) servicii specifice destinate copiilor, inclusiv controlul sănătății la primire și monitorizarea permanentă a dezvoltării lor de către specialiști; copiii aflați în penitenciar împreună cu un părinte niciodată nu trebuie să fie tratați ca deținuți.

„...Să-ți crești copilul în închisoare e foarte nociv, dar și mai dureros este să-l pierzi în primii ani de viață, să nu-i poți fi aproape. Menționez din propria experiență că, într-o bună parte din cazuri, aplicarea sancțiunii cu detenția nu este relevantă și ea afectează nu doar mama și copilul pe perioada detenției, ci și relațiile de familie și viitorul acestora, cu riscul ca aceste relații să se deterioreze sau chiar să dispară, iar viitorul copiilor să fie în pericol...”

Mărturia unei mame deținute

În libertate, sarcina și, ulterior, apariția copilului este un eveniment de excepție, asociat cu emoții pozitive, eveniment care marchează o etapă nouă pentru familie. În detenție, sarcina este o experiență copleșitoare, care dezechilibrează starea femeii și poate crea o stare psiho-emoțională instabilă.

Asemenea stări și comportamente pot fi adesea asociate lipsei de speranță și siguranță, precum și exprimarea nevoii de înțelegere și acceptare. Uneori, comportamentul neglijent sau distant față de copil poate fi o modalitate de a cere ajutor pentru sine.

Stările psiho-emoționale, caracteristice femeilor însărcinate, pot fi diferite. Ele pot fi confuze, dezorientate și disperate, ușor de destabilizat sau enervate, își pot pierde concentrarea; pot plânge cu ușurință, pot fi distante de copil, să reacționeze cu tristețe/apatie chiar și la noutăți îmbucurătoare pentru majoritatea situațiilor, suspicioase sau să adreseze multe întrebări.

Studiile demonstrează că asumarea rolului de părinte (mamă/tată) este un proces îndelungat și obligă părintele să rămână informat, echilibrat și sensibil față de nevoile copilului în mod permanent.

În Rezoluția sa privind situația specială a femeilor în detenție, Parlamentul European⁴⁶ subliniază că repercusiunile izolării și suferinței asupra sănătății deținuților însărcinate pot avea, la rândul lor, consecințe nefaste, chiar periculoase, pentru copil și că acestea trebuie luate în considerare cu foarte multă seriozitate în momentul luării deciziei de detenție.

Parlamentul European îndeamnă statele membre să nu se recurgă la detenția femeilor însărcinate și a mamelor care au în îngrijire un copil de vârstă mică decât în ultimă instanță și ca, în acest caz extrem, acestea să poată obține o celulă mai spațioasă, dacă este posibil, individuală, și să i se acorde o atenție specială, mai ales în ceea ce privește alimentația și igiena. Parlamentul European consideră, de asemenea, că femeile însărcinate trebuie să aibă posibilitatea să beneficieze de îngrijire prenatală și postnatală, precum și de cursuri de educație parentală, de o calitate echivalentă cu cele oferite în afara penitenciarelor. Femeile însărcinate din închisori trebuie să aibă posibilitatea de a beneficia de susținere, informații și elemente esențiale pentru o sarcină și o maternitate sănătoasă, mai ales o dietă echilibrată, condiții sanitare adecvate, aer liber, exerciții fizice și îngrijire prenatală și postnatală.

La fel, potrivit recomandărilor CPT trebuie concertate toate eforturile pentru a răspunde necesităților alimentare specifice deținuților însărcinate; ele trebuie să poată conta pe un regim alimentar bogat în proteine, fructe și legume proaspete⁴⁷.

46 Rezoluția Parlamentului European din 13 martie 2008 privind situația specială a femeilor în închisoare și impactul încarcerării părinților asupra vieții sociale și de familie (2007/2116 (INI)).

47 Al 10-lea raport general al CPT, publicat în 2000.

O practică bună de stimulare a dezvoltării abilităților parentale este „Grupul de suport pentru viitoarele mămici”, care presupune 10–15 ședințe cu participarea medicului, psihologului și a educatorului.

Studiu de caz

Angela este mamă a 4 copii (de 1, 5, 7 și 9 ani). Copilul de 9 ani are o dizabilitate severă și se află în îngrijirea bunicii. Motivul detenției a fost tentativa de omor a mamei sale, în urma unui conflict pe seama educației copiilor. Angela, anterior detenției, a consumat droguri și alcool. În detenție va petrece încă 6 ani, ceea ce înseamnă că copilul de 1 an îi va fi luat peste aproximativ 2 ani. Nici bunica, nici alte rude nu pot veni în vizită la ea din motive financiare și din lipsa unui transport specializat pentru transportarea copilului de 9 ani. În detenție, Angela este frecvent retrasă și imprezvizibilă, angajaților le este dificil să interacționeze cu ea, deoarece intră cu ușurință în conflicte și poate deveni agresivă verbal. Într-o discuție particulară cu o deținută, Angela a mărturisit că trăiește un conflict intern imens, deoarece se simte vinovată pentru fapta pe care a comis-o față de mamă și acum, când ea are grijă de toți copiii ei. Îi pare că nu va rezista, dar totodată nu îi poate vedea din motive financiare și, astfel, zilele și nopțile se gândește doar la copilul de 9 ani cu dizabilitate.

Cu permisiunea deținutei, asistentul social, cu sprijinul primăriei din localitatea de baștină, dar și a unei organizații ne-guvernamentale, a organizat vizita în penitenciar de scurtă durată. După această vizită s-au descoperit mai multe probleme ale bunicii și ale copiilor de care nu se știa, însă asistentul social din penitenciar în scurt timp a devenit o persoană de încredere, deoarece cu ea putea discuta aspecte ale situației din familie.

Femei cu nevoi de asistență medicală mintală

Detenția generează probleme de sănătate mintală sau exacerbează pe cele existente, în special, în cazul femeilor, atunci când nu sunt abordate nevoile lor speciale și este ruptă legătura cu familia. Venirea în penitenciar tulbură echilibrul personalității printr-o triplă reducere: a spațiului de viață, a timpului personal (suspendarea viitorului, relativizarea trecutului) și a comportamentului social (izolare, abandon). Aceasta afectează în mod direct, în diferite forme și grade, modul de formare a personalității individului. Chiar dacă nu este vorba despre tulburări clinico-psihiatrice propriu-zise, acestea pot determina apariția unei serii de „tulburări de dezvoltare/formare” serioase ale personalității.

Într-un studiu realizat de către Abram și Teplin, 1991, s-a constatat că stresul prelungit în faza de anchetă, intrarea într-o colectivitate de anonimi, controlul riguros al conduitei, dependența de personal, densitatea umană (supraaglomerarea) favorizează apariția și cronicizarea unei patologii specifice, încurajând direct sau indirect brutalitatea și violența, autovătămarea, greva foamei, căderea în pesimism total, sinuciderea. Prevalența simptomelor pentru diverse categorii de tulburări mintale identificate a fost între 35 și 54% pentru manie, între 16 și 30% pentru depresie majoră și între 10 și 24% pentru tulburările psihotice. O comorbiditate crescută a fost raportată între prezența simptomelor unei tulburări mintale și dependența sau abuzul de droguri sau alcool. Între 28 și 49% dintre deținuți manifestau atât o tulburare mintală, cât și o dependență sau abuz de substanțe. Comorbiditatea întâlnită cel mai frecvent în mediul penitenciar este cea a tulburărilor emoționale cu tulburarea de personalitate antisocială (Abram & Teplin, 1991).

În plus, sunt cunoscute practicile negative ale multor țări de a plasa persoanele cu probleme de sănătate mintală în detenție. În cazul dat, nevoile acestor persoane sunt tratate drept riscuri, încarcerarea persoanelor ce au probleme legate de sănătate mintală duce la o agravare a stării de sănătate. Femeile cu tulburări mintale sunt extrem de vulnerabile, reieșind din imposibilitatea de a stabili când anumite limite sunt încălcate. În plus, plângerile lor, de cele mai multe ori, nu sunt tratate în modul cuvenit.

Curtea Europeană a Drepturilor Omului a hotărât, în repetate rânduri, că detenția unei persoane bolnave poate ridica probleme în temeiul art. 3 din Convenție, care interzice tratamentele inumane ori degradante [...] și că neacordarea unor îngrijiri medicale corespunzătoare poate constitui un tratament contrar acestei dispoziții [...] În special, aprecierea compatibilității sau a incompatibilității condițiilor specifice de detenție cu standardele prevăzute la art. 3 trebuie, în cazul persoanelor cu tulburări psihice, să ia în considerare vulnerabilitatea și incapacitatea acestora, în unele cazuri, de a se plânga sau de a se plânga în mod coerent cu privire la modul în care sunt afectate de un anumit tratament [...] [...] Există trei elemente speciale care trebuie luate în considerare în ceea ce privește compatibilitatea stării de sănătate a unui reclamant cu detenția acestuia: (a) situația medicală a persoanei private de libertate, (b) caracterul adecvat al asistenței și îngrijirilor medicale acordate în detenție și (c) caracterul oportun al menținerii măsurii privative de libertate, având în vedere starea de sănătate a unui reclamant...

Practicile internaționale care promovează sănătatea mintală au trei direcții de bază:

- întărirea rezilienței emoționale a individului;
- întărirea comunității, astfel încât fiecare individ să se simtă inclus;

- îndepărtarea barierelor care pun în pericol promovarea sănătății mintale.

Mai jos sunt listate activități care s-au dovedit deja eficiente în întărirea rezilienței emoționale a indivizilor și în întărirea comunității:

- prevenția sau tratamentul tulburărilor emoționale prin tehnici cognitive – comportamentale și/sau spirituale;
- practicarea regulată a exercițiilor fizice;
- cursuri sau muncă efectivă;
- activități de lectură individuală sau de grup (cluburi de lectură tematică);
- dezvoltarea de aptitudini și folosirea resurselor personale ale deținuților (de exemplu, oferirea de suport altor deținuți);
- învățarea de strategii de comunicare, anti-bullying și anti-mobbing (bullying: agresiune repetată împotriva unei persoane aflată într-o poziție mai slabă decât cel/cei care agrează, agresiune ce poate fi fizică, verbală, de tip manipulativ, sub forma unor zvonuri etc.; mobbing: comportament abuziv prin care se urmărește anihilarea celui ce este văzut ca o amenințare) etc.

Prin urmare, oferirea serviciilor de sănătate mintală trebuie să urmărească următoarele obiective:

- să prevină agravarea stării de sănătate psihologică a omului;
- să crească încrederea în forțele proprii;
- să contureze imaginea pozitivă de sine și să ofere posibilități de planificare a prezentului și viitorului; de asemenea, este esențial ca programele de prevenire/profilaxie să fie periodice și să presupună întâlniri repetate;
- să ofere ajutor și sprijin în momente dificile prin consiliere, psihoterapie, pentru a facilita acomodarea persoanei la evenimente stresante sau problemele curente, precum conflictele cu alte deținuți etc; frecvent, în acest sens, este utilă instituționalizarea unor protocoale de conduită a personalului pentru situații particulare sau condiții de sănătate mintală, precum: stările depresive, tentative suicid, greva foamei etc.;

- să urmărească starea psiho-emoțională a persoanei în risc și să organizeze periodic activități de psihodiagnostic și terapeutic; să asigure asistență psihologică specializată tuturor femeilor deținute, care sunt victime ale formelor multiple de violență.

Alte grupuri cu risc sporit

Minorități etnice, rasiale și religioase: Un grup minoritar nu reprezintă neapărat o minoritate în penitenciar. Un tratament echitabil impune eliminarea oricărei discriminări și luarea unor măsuri pentru satisfacerea nevoilor speciale ale minorităților. Este important să nu fie neglijate necesitățile lingvistice, toate informațiile relevante să fie asigurate în limba înțeleasă de reprezentanții acestor grupuri, iar participarea deținuților din acest grup la diverse activități suplimentare să nu fie afectată etc.

Deținute minore: Fetele în conflict cu legea reprezintă categoria deținuților deosebit de vulnerabile și neglijate, reieșind din vârstă, gen și număr. Conform studiilor existente, marea majoritate a fetelor au avut experiențe de abuz. Impactul separării de familie poate fi atât de profund, încât poate afecta bunăstarea persoanei, stima de sine, cauzând diverse probleme de sănătate, inclusiv de sănătate mintală. Personalul poate prezenta un risc pentru deținuții minori prin abuzul de autoritate publică. Mecanismele internaționale și europene în domeniul drepturilor omului subliniază faptul că copiii și minorii privați de libertate sunt foarte vulnerabili, iar autoritățile trebuie să protejeze integritatea lor fizică și psihică, pentru a le favoriza bunăstarea. O atenție deosebită trebuie să se acorde fetelor însărcinate sau cu copii sugari, cu probleme de sănătate fizică sau mintală. Nivelul de interacțiune socială a fetelor minore cu personalul și atitudinea personalului față de ele vor determina, în mare măsură, sentimentul de siguranță, tratamentul echitabil și încrederea în personal pentru soluționarea problemelor sau plângerilor.

Cetățeni străini: Cetățenii străini au o vulnerabilitate sporită, nu cunosc legislația țării, au contact limitat sau lipsa contactului cu familia, cu copiii, trăiesc un sentiment puternic de izolare, în special dacă nu cunosc limba vorbită în detenție. Femeile care sunt singurele întreținătoare a familiei sunt extrem de îngrijorate de bunăstarea copiilor lor, în special, dacă copiii au rămas în țara de origine.

Regulile penitenciare europene recomandă oferirea deținuților-cetățeni străini a informațiilor specifice despre asistența juridică și informarea imediată a acestora despre dreptul lor de a solicita luarea legăturii cu reprezentanții diplomați sau consulari ai țării lor și punerea la dispoziție a mijloacelor rezonabile de comunicare cu aceștia⁴⁸.

Minorități sexuale: LGBT reprezintă un grup deosebit de vulnerabil din cauza discriminării. Conducerea închisorii trebuie să elaboreze politici și strategii care vor asigura protecția maximă posibilă a deținuților din categoria minorităților sexuale prin interzicerea discriminării pe criterii de orientare sexuală sau gen. Instituirea unui mecanism efectiv, accesibil și confidențial de plângeri va ajuta, de asemenea, la identificarea oricăror probleme specifice cu care se confruntă această categorie de deținute. Regretabil, dar sunt foarte răspândite cazurile când aceste încălcări sunt din partea angajaților penitenciarelor. Pentru a preveni astfel de încălcări, se recomandă informarea și sensibilizarea angajaților.

Lista de verificare pentru monitorizarea încălcărilor specifice minorităților sexuale:

- Există politici naționale și /sau reglementări specifice pentru a preveni violența și discriminarea pe motive de orientare sexuală sau identitate de gen?

⁴⁸ Jim Murdoch, Vaclav Jiricka, Combaterea relelor tratamente în penitenciare. Manual pentru colaboratorii sistemului penitenciar privind prevenirea relelor tratamente în penitenciare, pag. 69, Chișinău, 2016.

- Există vreo indicație că deținuții LGBT sunt țintele și victimele anumitor forme de violență (din partea angajaților sau altor deținute?)
- Există registre în care se înregistrează orice tip de violență sau discriminare?
- Există vreun indiciu că deținutele LGBT sunt forțate să realizeze sarcini umilitoare sau degradante?
- Care este răspunsul angajaților în cazul unor manifestări homofobe și transfobe din partea altor deținute?
- Sunt angajații pregătiți să identifice violența în baza orientării sexuale și a identității de gen?
- Cum sunt gestionate de către autorități acuzațiile de violență bazată pe orientare sexuală?
- Folosesc deținutele mecanisme de reclamații pentru a raporta cazuri de violență bazată pe orientare sexuală?
- Sunt acuzațiile de abuz sexual temeinic investigate? Dacă da, care sunt rezultatele acestor investigații?
- Există date disponibile cu privire la expunerea deținuților LGBT?

CAPITOLUL IV. PREGĂTIREA PENTRU ELIBERARE A FEMEILOR

„...Am 24 de ani, dar ultimii cinci ani i-am petrecut în penitenciar. Când eram tânără, am comis o faptă de care nu eram mândră. Acum mă consider bătrână, deoarece experiența e a unei femei de 50 de ani. Acum sunt stresată mai mult ca niciodată, mai am cinci luni și voi fi eliberată. Eliberare... Toate femeile de aici vorbesc despre eliberare ca despre cel mai râvnit lucru, iar pentru mine acest cuvânt înseamnă groază. Când am intrat în penitenciar, acasă rămăsese tata, unicul suflet apropiat. Mi-a spus să nu-mi fac griji pentru el, pentru că el oricum mă vă aștepta acasă, iar când mă voi întoarce îmi voi lua viața de unde am rămas. Anul trecut, tatăl a decedat. Acum casa e pustie și rece. Știu că nu mă mai așteaptă nimeni. Fără nici un suflet apropiat, fără studii și într-o casă bătrânească, într-un colț uitat de lume, viitorul este negru. Obişnuiesc să spun că dintr-un iad merg într-un iad și mai groaznic. Că într-un sat unde nu mai știu pe nimeni, dar unde urmează să fiu arătată cu degetul toată viața, nu îmi imaginez cum voi trăi. Gândurile mă depășesc. Încerc să nu mă gândesc, să fiu mai puternică, dar seară de seară, când luminile se sting, izbucnesc în plâns. Nu știu ce și cum să fac. Ba chiar mi-a trecut prin cap să mai comit vreo infracțiune, din considerentul că aici măcar am certitudinea că am un prânz, lucrez și mi-am făcut câțiva prieteni. Nu știu ce o să fac afară, nu știu, am foarte mare nevoie de sprijin, înțelegere și îndrumare...”

Mărturia unei deținute

Multe probleme cu care se confruntă femeile după eliberarea din detenție sunt similare cu cele ale bărbaților, doar că, de cele mai multe ori, femeile sunt expuse la un grad sporit de discriminare și stigmatizare din cauza

stereotipurilor sociale existente, conform cărora „o mamă bună/ o soție bună” nu este una ce stă în pușcărie.

„E o pată pe viață. Chiar dacă știi pentru ce stau, dar totuna este pată pentru totdeauna. Când am să ies la libertate, mă gândesc, cu degetul o să mă arate.”

Mărturia unei deținute

De cele mai multe ori, soțiile deținuților sunt acelea care le oferă sprijin atunci când soții se află în închisoare și după eliberare, ceea ce nu se întâmplă când femeile sunt condamnate. Femeile condamnate sunt deseori respinse nu doar de soți, ci și de familiile lor. Multe deținute sunt excluse, marginalizate, rămase fără apărare, iar experiența din penitenciar le amplifică alienarea față de comunitate.

Ansamblul de reguli minime ale Națiunilor Unite pentru tratamentul deținuților

(Regulile Nelson Mandela)

Regula 4

1. Scopurile sentinței privative de libertate sau ale măsurilor similare care privează o persoană de libertate sunt, în primul rând, de a proteja societatea de infracțiuni și de a reduce recidivismul. Scopurile date pot fi atinse doar dacă perioada de detenție este aplicată pentru a asigura, în măsura posibilă, reintegrarea unor atare persoane în societate după eliberare, astfel încât ele să ducă un mod de viață în conformitate cu legea și să se poată întreține.
2. În acest scop, administrația penitenciarelor și alte autorități competente trebuie să asigure studiile, instruirea profesională și munca, precum și alte forme oportune și aplicabile de asistență, inclusiv cele cu caracter recuperativ, moral, spiritual, social, medical și sportiv. Toate programele, activitățile și serviciile date trebuie să fie asigurate în raport cu necesitățile individuale de tratament al deținuților.

Regulile Națiunilor Unite pentru tratamentul femeilor deținute și măsurile neprivative de libertate pentru femei delincvente (Regulile de la Bangkok)

Regula 45

Administrația penitenciarelor va aplica, de asemenea, opțiuni de tipul vizitei acasă, al penitenciarelor de tip deschis, al instituțiilor semi-privative de libertate, precum și programe și servicii comunitare, în măsura maxim posibilă, în cazul femeilor private de libertate, pentru a le facilita tranziția de la regim penitenciar la libertate, pentru a reduce stigmatizarea și restabilirea contactului acestora cu familiile lor în etapele cât mai timpurii posibile.

Regula 46

Autoritățile penitenciarelor, în cooperare cu serviciile de probațiune și de asistență socială, grupurile comunitare locale și organizațiile neguvernamentale vor elabora și implementa programe ample de reintegrare pre- și post-detenție, adresate nevoilor specifice ale femeilor în bază de gen.

Regula 47

Se va acorda un sprijin suplimentar în perioada ulterioară eliberării femeilor private de libertate care necesită asistență psihologică, medicală, juridică și de ordin practic, pentru a le asigura o reintegrare socială reușită, în cooperare cu serviciile comunitare.

Regula 55

Serviciile prestate prealabil și ulterior eliberării din detenție necesită să fie revizuite, pentru a se asigura faptul că acestea sunt corespunzătoare și accesibile femeilor private de libertate, ce fac parte din popoarele indigene, precum și femeilor private de libertate, ce fac parte din grupurile etnice și rasiile, în consultație cu grupurile relevante.

Regula 63

Deciziile privind liberarea condiționată înainte de termen trebuie să ia în considerare în mod favorabil responsabilitățile

femeilor private de libertate, precum și nevoile speciale de reintegrare socială a acestora.

Cum le oferim deținuților oportunitățile și instrumentele care le-ar permite să aleagă și să-și creeze o viață nouă, departe de criminalitate, ajutându-le să trăiască cu demnitate și să se regăsească în comunitate?

Cum sprijinim femeile să înfrunte numeroasele dificultăți economice, sociale și juridice, pe lângă provocările legate de tranziția la viața în afara închisorii?

Pregătirea pentru eliberare are drept scop sprijinirea femeilor din detenție în vederea unei mai bune reintegrări sociale. Procesul de reintegrare socială se realizează din prima zi de detenție și este constituit din activități specifice în domeniul educațional, psihologic și social, ce au drept scop recuperarea și reintegrarea psiho-socială și profesională a deținuților, ajutându-le în rezolvarea problemelor legate de situația lor socială sau de viața personală, astfel încât să fie redus riscul săvârșirii unor noi infracțiuni și să fie facilitată reintegrarea lor în societate.

Organizarea și desfășurarea procesului de asistență psiho-socială și a procesului de pregătire pentru eliberare ține de organele de probațiune și instituțiile penitenciare. Astfel, prin ordinul comun, la data din 21 iunie 2018, a fost aprobat Regulamentul cu privire la pregătirea pentru liberare a persoanelor ce execută pedeapsa penală privativă de libertate⁴⁹. Procesul de pregătire pentru liberare se realizează în instituția penitenciară în ultimele 6 luni de detenție, în conformitate cu art. 228 din Codul de executare și are drept scop consolidarea legăturilor sociale în vederea adaptării și acomodării la viața socială în comunitate.

⁴⁹ Regulamentul cu privire la pregătirea pentru liberare a persoanelor ce execută pedeapsa penală privativă de libertate, aprobat pe 27 iunie 2018 prin Ordinul Comun al Inspectoratului Național de Probațiune și Administrația Națională a Penitenciarelor.

Pregătirea pentru liberare are două imperative:

- necesitatea ca întregul sistem penitenciar să fie preocupat de realizarea obiectivului vizat;
- existența unor servicii și programe de suport, care să răspundă nevoilor speciale ale femeilor în detenție, pentru a îmbunătăți situația femeilor private de libertate și a copiilor acestora.

La faza executării pedepsei, angajații penitenciarului desfășoară intervenții recuperative în diverse domenii, în colaborare cu reprezentanții probațiunii și ai altor instituții guvernamentale sau ai societății civile. Asistența condamnatelor la etapa finală de executare a pedepsei prevede programe și intervenții structurate de pregătire pentru liberare și începe nu mai târziu de 6 luni până la liberare. Administrația penitenciarelor prezintă, din timp, biroului de probațiune din raza teritorială informația cu privire la persoanele care urmează a fi eliberate și asigură accesul pentru derularea activităților planificate.

Societatea civilă se implică în dezvoltarea programelor și serviciilor care să răspundă nevoilor speciale ale femeilor în detenție. Pentru acest gen de programe și servicii, care sunt esențiale pentru penitenciare, societate și pentru deținute, este importantă crearea unui mediu favorabil prin angajament și susținere din partea tuturor actorilor. În acest context, Regulamentul cu privire la pregătirea pentru liberare a persoanelor ce execută pedeapsa penală privativă de libertate prevede expres colaborarea dintre instituțiile responsabile cu organizațiile necomerciale⁵⁰.

Dacă se examinează sarcinile serviciilor ce lucrează cu persoanele eliberate din locurile de detenție, pentru o reintegrare mai eficientă urmează a fi:

- oferite programe și servicii care dezvoltă încrederea în sine și auto-controlul, dar și consolidează abilitățile de funcționare în context social;

50 Capitolul IV Ibidem.

- persoanele liberate încurajate de a deveni membri corecți ai societății, dezvoltate acele abilități care pot contribui la integrarea/reintegrarea socială a deținuților și la un stil de viață pozitiv;
- identificate și dezvoltate acele calități personale sau resurse sociale care pot susține reintegrarea cu succes în societate și pot conduce la construirea unor strategii de viață pozitive;
- pregătite deținutele pentru liberare, ținând cont de relațiile cu prietenii, locul viitor de trai, schimbările parvenite pe parcursul anilor de detenție, lumea digitală etc;
- asistate familiile deținuților, pentru a menține și îmbunătăți relația lor cu persoanele deținute, în vederea eliminării obstacolelor în calea reintegrării sociale;
- protejată comunitatea prin soluționarea efectivă a conflictelor.

Resurse

1. UN General Assembly, Pathways to, conditions and consequences of incarceration for women, Report of the Special Rapporteur on violence against women, Rashida Manjoo, 21 August 2013, A/68/340
2. Guttentag M., Secord P. F., Too Many Women? The Sex Ratio Question, University of Houston, Texas, SAGE Publications, 1983
3. Les effets néfastes de la détention et de la séparation familiale sur la santé mentale des demandeurs d'asile dans le contexte du projet de loi C-31, Janet Cleveland – dr. psiholog și cercetător, Universitatea McGill, aprilie 2012
4. Mohammad Alrefath, Causes and patterns of female criminality; a criminological analysis
5. Debra E. Houry, Preventing multiple forms of violence: A strategic vision for connecting the Dots, National Center for Injury Prevention and Control, Atlanta, GA, 2016
6. Violența împotriva femeilor: un sondaj la nivelul UE, Agenția pentru drepturi fundamentale a Uniunii Europene, 2014
7. Rapport d'information fait au nom de la delegation aux droits des femmes et a legalite des chances entre les hommes et les femmes sur le project de loi penitenciar (N° 1506), adopte par le senat apres declaration d'urgence PAR M. VGUÉNHAËL HUET, Député
8. Andres Lehtmets, Jörg Pont, Îngrijirea sănătății și etica medicală în penitenciare. Manual pentru personalul medical și angajații penitenciarelor, responsabili de bunăstarea deținuților, Consiliul Europei, Chișinău, 2016
9. State of New York, Department of Correctional Services, „Female homicide commitments: 1986 vs. 2005” (July 2007)
10. Jim Murdoch, Vaclav Jiricka, Combaterea rețelilor tratamente în penitenciare. Manual pentru colaboratorii sistemului penitenciar privind prevenirea rețelilor tratamente în penitenciare, Chișinău, 2016
11. Osoianu T., Vidaicu M., Reținerea persoanei de către poliție. Concluziile unei cercetări. Chișinău: Editura Cartier, 2012
12. Don Weatherburn, Ce duce la săvârșirea infracțiunii?, Buletinul informativ despre Infracțiune și Justiție, <https://psihedelik.wordpress.com/tag/cauzele-infracțiunilor/>

13. Dincolo de porțile de fier: Despre copiii care cresc în penitenciar, alături de mamele deținute, <https://suntparinte.md/proiect/dincolo-de-portile-de-fier-despre-copiii-care-cresc-in-penitenciar-alaturi-de-mamele-detinute/>
14. Sumarul Studiului „Bărbații și egalitatea de gen în Republica Moldova” elaborat în baza metodologiei IMAGES, Centrul de Drept al Femeilor, 2015
15. Eudochia Saharneau, Tatiana Margarint, Violența în familie și femeile din Penitenciarul de la Rusca: Trecut, Prezent, Viitor. Studiu antropologic, Universitatea de Stat din Moldova, Misiunea norvegiană de experți pentru asigurarea supremației legii (NORLAM), 2016
16. Copii cu părinți în detenție. Perspective europene pentru o bună practică, 2014
17. Fenomenul discriminării în Republica Moldova: percepția cetățeanului, Sondaj sociologic, Chișinău, 2014
18. Manualul privind deținuții cu nevoi speciale. Biroul Organizației Națiunilor Unite pentru Droguri și Criminalitate, Organizația Națiunilor Unite, New York, 2009
19. Global Prison Trends 2019, <https://www.penalreform.org/resource/global-prison-trends-2019/>
20. Roy Walmsley, World Female Imprisonment List, 4th edition, Institute for Criminal Policy Research, 2017, http://www.prisonstudies.org/sites/default/files/resources/downloads/world_female_prison_4th_edn_v4_web.pdf
21. Towards the Effective Protection of LGBTI Persons Deprived of Liberty. A Monitoring Guide, 2018, Association for the Prevention of Torture, https://apt.ch/content/files_res/apt_20181204_towards-the-effective-protection-of-lgbti-persons-deprived-of-liberty-a-monitoring-guide-final.pdf
22. Raportul Femina, Cercetarea națională asupra discriminării de gen pe piața muncii din România, București, 2011